

ร่องรอยความคิดเรื่องพลเมืองดีและการศึกษาสำหรับพลเมืองไทย สมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์: พิจารณาจากผลงานของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล)

Tracing the Concept of Good Citizens and Thai Civic Education
in the Absolute Monarchy Era: Analyzing the Writings of Chaophraya
Phrasadet Sunrentharathibodi (M.R. Pia Malakul)

จารุวรรณ แก้วมะโน^{*}
Jaruan Kaewmano^{**}

บทคัดย่อ

บทความวิจัยชิ้นนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาร่องรอยแนวคิดความเป็นพลเมืองดี (good citizen) และการศึกษาสำหรับพลเมือง (civic education) ในสังคมไทย สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผ่านการศึกษาบทประพันธ์ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) จำนวน 7 ชิ้น การศึกษากระทำโดยการอ่านตัวบทอย่างใกล้ชิดเพื่อค้นหาคำสำคัญ (key term) และใช้การตีความคำสำคัญ โดยคำนึงถึงบริบทแวดล้อมของตัวบท (text) และสังคมในขณะนั้น ผลการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องพลเมืองดีและการศึกษาสำหรับพลเมือง เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นอย่างเป็นพัฒนาการมิได้เกิดขึ้นแบบกะทันหันทันทีนับแต่ที่ประเทศสยามมีการปฏิรูปการศึกษาและผลัดต้นการศึกษาทั่วไปแก่สาธารณะชน แนวคิดเรื่องพลเมืองดีเป็นความคิดรวบยอดที่เกิดขึ้นจากปฏิบัติการจัดการศึกษาเพื่อสร้าง “คนดี” มีศีลธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา สู่การสร้าง “ผู้ดี” และสร้าง “พลเมืองดี” ตามลำดับ โดยมีความแตกต่างกันออกไปในระดับความสัมพันธ์กับรัฐ บทบาทของพลเมืองดีในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สามารถเชื่อมโยงเข้ากับแนวคิดรัฐสมัยใหม่และแนวคิดองคาพยพทางการเมืองที่ให้ความสำคัญกับลำดับขั้นในการปกครอง บทบาทของ

บทความนี้

Received

21 พฤษภาคม 2563

Revised

24 สิงหาคม 2563

Accepted

21 พฤศจิกายน 2563

^{*} นักวิชาการผู้ชำนาญการ สำนักส่งเสริมการเมืองภาคพลเมือง สถาบันพระปกเกล้า

^{**} Senior Researcher, Citizen Political Promotion Office, King Prajadhipok's Institute

พลเมืองในยุคนี้จึงถูกจัดวางให้เป็น “พล้ง” ของบ้านเมืองในการสนับสนุนด้านเศรษฐกิจและทรัพยากร ให้แก่บ้านเมืองเป็นสำคัญ ส่งผลให้การจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองในยุคนี้เน้นไปที่การศึกษาทั่วไป อันเป็น ความรู้ตามสายสามัญศึกษา ร่วมกับการอบรมคุณธรรมจริยธรรมตามหลักพุทธศาสนา และอีกด้านคือ การส่งเสริมให้เกิดอาชีพในสายวิสามัญ จึงอาจกล่าวได้ว่าการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองในยุคนี้เน้นไปที่ การสร้าง “ความรู้คู่คุณธรรม” สุดท้าย การศึกษาเรื่องพลเมืองดีและการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองนั้น ไม่อาจศึกษาได้โดยลำพังแต่จำเป็นต้องทำความเข้าใจแบบองค์รวมไปพร้อมๆ กับการทำความเข้าใจระบบ การเมืองการปกครอง บทบาทและตำแหน่งของตัวแสดงทางการเมืองอื่น เพื่อชี้ให้เห็นการจัดวางตำแหน่ง แห่งหนทางการเมืองของพลเมืองว่าเป็นเช่นใด

คำสำคัญ: พลเมืองดี, การศึกษาสำหรับพลเมือง, เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล), การจัดการศึกษา

Abstract

This research paper aims to trace the concept of good citizens and Thai civic education in the absolute monarchy era by analyzing seven pieces of literature by Chaophraya Phrasadet Sunrentharathibodi (M.R. Pia Malakul). The study was done using content analysis to find the key terms for interpretation concerning the context of the literature and society at that time. The study found that the concept of good citizens and civic education were not suddenly instituted in Thai society after general education was introduced to the public. The concept of good citizens arose from the practice of educational management to create “good people” with Buddhist morality, “gentlemen”, and finally “good citizens”, who respectively have different levels of relations with the state. The role of good citizens in the absolute monarchy era can be linked to the concepts of the modern state and the body politic, which focus on the hierarchy of government. Hence, the role of citizens in this era is positioned as the “energy” of the country who would give support, especially regarding the economy and resources, to the country. So, education management for citizens in this era focused on general education together with Buddhist ethical training and career training. It can be said that education provision for citizens in Thailand’s absolute monarchy era was “knowledge-virtue education”. Finally, the study revealed that having an understanding of good citizens cannot be achieved through study of citizens alone. It is necessary to understand the political regime holistically together with the roles and positions of other political actors to point out what the “good citizen” is.

Keyword: good citizens, civic education, chaophraya phrasadet sunrentharathibodi (mr. pia malakul), education management

บทนำ

พลเมืองคือองค์ประกอบหนึ่งที่รัฐสมัยใหม่ (modern state) ให้ความสนใจ เนื่องจากความอยู่รอดและความก้าวหน้าของประเทศหนึ่งๆ ขึ้นอยู่กับทัศนคติและพฤติกรรมของคนในประเทศนั้นๆ ทำให้การส่งเสริมการศึกษาสำหรับพลเมือง (civic education) กลายเป็นประเด็นสำคัญที่รัฐสมัยใหม่กล่าวถึงในฐานะเครื่องมือที่รัฐสามารถใช้เพื่อสร้างพลเมืองที่พึงปรารถนา สำหรับประเทศไทยการศึกษาสำหรับพลเมืองโดยทั่วไปปรากฏชัดเจนขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริปฏิรูปราชการทั้งระบบ ซึ่งรวมไปถึงการปฏิรูปการศึกษาด้วย อันนำมาสู่การจัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2430 เพื่อดูแลเรื่องการศึกษาให้ขยายออกไปสู่สามัญชนมากยิ่งขึ้น (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 160-161)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นถึงความสำคัญของการปฏิรูปการศึกษาอย่างมาก ทว่าด้วยเหตุจำเป็นในขณะนั้นที่สยามตกอยู่ภายใต้ “วิกฤติการณ์ ร.ศ. 112” (พ.ศ. 2436) ทำให้งบประมาณแผ่นดินถูกทุ่มไปยังกระทรวงกลาโหมและกระทรวงมหาดไทย กระทบต่องบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการให้ถูกลดทอนลงไป ประกอบกับไม่มีผู้รับผิดชอบยกร่างหลักสูตรการศึกษาแห่งชาติขึ้นอย่างจริงจัง จึงทำให้การปฏิรูปการศึกษาล่าช้าออกไป ต่อเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ได้รับพระบรมราชโองการให้ยกร่าง “**โครงการศึกษาสำหรับชาติ พ.ศ. 2441**” ขึ้น ก็ได้สร้างความตื่นตัวในเรื่องการปฏิรูปการศึกษาอีกครั้ง กระทั่งนำไปสู่การวางรากฐานการศึกษาทั่วไปของประเทศสยามในขณะนั้น และเป็นแบบแผนในการจัดการศึกษาของประเทศไทยในเวลาต่อมา (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 220; กระทรวงศึกษาธิการ, 2507, น. 113-114, 173)

นอกจากแนวทางการจัดการศึกษาโดยทั่วไปแล้ว เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดียังได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองไว้อย่างเป็นระบบ โดยท่านเป็นผู้ผลักดันข้อเสนอเรื่องการปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาให้มีการสอนเรื่อง “**จรรยา**” ตามแบบของประเทศญี่ปุ่น ทั้งยังได้แต่งตำราที่ว่าด้วยการสอนจรรยาแก่พลเมืองหลายเล่ม อาทิ หนังสือเรื่องพลเมืองดี จรรยาแพทย์ และสมบัติผู้ดี เป็นต้น โดยที่ข้อเสนอของท่านหลายเรื่องได้รับการต่อยอดโดยบุคคลสำคัญอีกหลายท่านในเวลาต่อมา อาทิ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงรับแนวคิดเรื่อง ‘ฟรีเอดูเคชัน’ (Free education) มาบรรจุไว้ใน **พระราชบัญญัติประถมศึกษา** ประกาศใช้เมื่อ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2464 โดยกำหนดให้ผู้ที่อายุถึงเกณฑ์เล่าเรียนฟรีทุกคน อีกผู้หนึ่งคือเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ผู้ที่สานต่อแนวคิดเรื่องการศึกษาขั้นพื้นฐานและอาชีวศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลักดันให้เกิดการจัดตั้งมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศสยาม ตามข้อเสนอเรื่องสกลวิทยาลัยหรือยูนิเวอร์ซิตี ที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้เคยเสนอไว้เพื่อ “**อุดหนุนการศึกษาอย่างสูงสุด**” ภายหลังจากได้ “**จัดตั้งโรงเรียนฝึกสอนความรู้วิชาชั้นต่ำและชั้นกลางมั่นคงแล้ว**” (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507, น. 255)

ด้วยเหตุนี้ การศึกษาแนวคิดเรื่องพลเมืองดีและการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองในประเทศไทยจึงไม่อาจละเลยความคิดทางการเมืองของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ บทความนี้จึงมุ่งศึกษาความคิดทางการเมืองของท่านในฐานะที่เป็นจุดตั้งต้นในการทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องพลเมืองดีและการศึกษาสำหรับพลเมืองในสังคมไทย ทั้งในเรื่องของมโนทัศน์ต่อพลเมือง บทบาทหน้าที่ของพลเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและพลเมือง เพื่อเป็นพื้นฐานสำคัญในการทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องพลเมืองและการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองในสังคมไทย อันจะเป็น

ประโยชน์ต่อการพัฒนาต่อยอดการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองไทยในสังคมปัจจุบันต่อไป

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพในการศึกษาความคิดทางการเมืองของบุคคล โดยผู้เขียนเลือกใช้แนวทางการศึกษาของ Quentin Skinner (1969, pp.1-53) ที่เสนอให้มองหา “คำสำคัญ” (Key terms) ที่ได้รับการกล่าวถึงบ่อยครั้งในตัวบท (text) เพื่อค้นหาแนวคิดและความตั้งใจทางการเมืองที่ผู้เขียนต้องการสื่อสารออกมา จากนั้นจึงใช้การวิเคราะห์ตีความนัยความหมายของคำสำคัญภายใต้บริบทเฉพาะของตัวบทและสังคมการเมืองในขณะนั้น

จากแนวทางของ Quentin Skinner ข้างต้น ผู้เขียนได้วางแนวทางสำหรับศึกษาร่องรอยความคิดเรื่องพลเมืองดีและการศึกษาสำหรับพลเมืองไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยเริ่มจากสำรวจวรรณกรรมที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้ประพันธ์และเลือกผลงานที่มีความเกี่ยวข้องและเข้าถึงได้เพื่อใช้ในการศึกษา จากนั้นอ่านตัวบทอย่างละเอียดเพื่อค้นหาคำสำคัญที่มีปรากฏในงานแต่ละชิ้น สุดท้ายจึงตีความคำสำคัญพร้อมทั้งดูวิธีการใช้คำสำคัญเหล่านั้นภายใต้บริบทเฉพาะเพื่อค้นหาร่องรอยความคิดทางการเมืองของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ เกี่ยวกับพลเมืองดีและการศึกษาสำหรับพลเมืองที่ปรากฏอยู่ในตัวบทภายใต้บริบทแวดล้อมเฉพาะ

จากการสำรวจตัวบทที่เกี่ยวข้องพบว่าเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีเป็นผู้มีผลงานหลากหลายประเภท เนื่องด้วยท่านมีบทบาทหน้าที่มากมายนับตั้งแต่การเป็นข้าราชการประจำ การเป็นพระอภิบาลของพระบรมโอรสาธิราชฯ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอหลายพระองค์ รวมไปถึงการเป็นอัครราชทูตประจำกรุงลอนดอน อย่างไรก็ตาม บทความ

ชิ้นนี้ผู้เขียนจะทำการศึกษาเฉพาะตัวบทที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่ท่านประพันธ์ขึ้น ซึ่งผู้เขียนพบว่า มีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องจำนวนทั้งสิ้น 94 ชิ้น แบ่งเป็นเอกสารที่พบหลักฐานหรือมีหลักฐานหลงเหลืออยู่จำนวน 87 ชิ้น แต่ด้วยข้อจำกัดด้านเวลา บทความนี้จึงคัดเลือกเฉพาะหนังสือ ตำรา และรวมคำกราบบังคมทูลมาใช้จำนวน 7 ชิ้น ประกอบด้วยเอกสารพระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียุวกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ พ.ศ. 113-118 พ.ศ. 2437-2442) รวมเล็กเซอร์ที่ชื่อว่าจรรยาแพทย์ (พ.ศ. 2452) หนังสือเรื่องสมบัติผู้ดี (พ.ศ. 2454) หนังสือเรื่องพลเมืองดีตอนต้น พลเมืองดีตอนกลาง พลเมืองดีตอนปลาย (พ.ศ. 2455) และหนังสือเตือนเพื่อน ซึ่งท่านเขียนเป็นเรื่องสุดท้ายในปี 2458 ก่อนที่จะถึงแก่อสัญกรรมเมื่อปี 2459

แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

สำหรับทฤษฎีหลักที่ผู้เขียนเลือกนำมาใช้เป็นจุดตั้งต้นเพื่อทำความเข้าใจต่อผลการศึกษาที่ได้คือแนวคิดเรื่องรัฐสมัยใหม่ (modern state) ทั้งนี้เพราะภายใต้แนวคิดเรื่องรัฐสมัยใหม่ “ประชากร” คือ 1 ใน 4 องค์ประกอบสำคัญที่ได้รับการกล่าวถึง นอกเหนือจากดินแดน (territory) รัฐบาล (government) และอำนาจอธิปไตย (sovereignty) (สมเกียรติ วันทะนะ, 2551, น. 161-174) โดยที่รัฐสมัยใหม่มีแนวคิดที่เปลี่ยนไปจากรัฐก่อนสมัยใหม่หลายด้าน ชัดเจนที่สุดคือเรื่องของฐานอำนาจทางการเมืองที่เปลี่ยนจากการอิงอยู่กับสิ่งเหนือธรรมชาติและความสัมพันธ์ส่วนตัวมาสู่กฎหมายและหลักเหตุผล (rationality) ทั้งยังมีการรวมศูนย์อำนาจอย่างชัดเจน ดังที่ แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ชี้ให้เห็นว่าภายใต้รัฐสมัยใหม่ผู้คนจะเน้นการกระทำด้วยเหตุผลเพื่อให้บรรลุเป้าหมายมากกว่าอิงอยู่กับประเพณี อารมณ์ หรือค่านิยมดังที่เป็นมาในอดีต อีกทั้งรัฐสมัย

ใหม่ยังเป็นผู้ที่ผูกขาดการใช้อำนาจความรุนแรงอีกด้วย (โคเซอร์, 2537, น. 2-13)

ดังนั้น ในรัฐสมัยใหม่เราจึงเห็นบทบาทของรัฐที่มีต่อประชากรภายใต้ดินแดนและอำนาจการปกครองของรัฐมากขึ้น การให้บริการแก่ประชากรในมิติต่างๆ รวมไปถึงการกำหนดระเบียบเพื่อจัดวางความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและประชาชนจึงเป็นอีกบทบาทหนึ่งของรัฐสมัยใหม่ ในฐานะแหล่งที่มาของความชอบธรรมและเพื่อประสิทธิภาพในการปกครอง แต่นั่นก็นำมาสู่คำถามว่ารัฐจะให้บริการกับใครบ้างและผู้ที่ได้รับความคุ้มครองจากรัฐจะต้องมีบทบาทอย่างไรในการตอบแทน การตีกรอบอาณาเขตและประชากรจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่รัฐเลือกใช้เพื่อกำหนดขอบเขตของการปกครองและการบริการของรัฐให้ชัดเจน

ว่าการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลางโดยการใช้กำลังควบคุมนั้นไม่เพียงพอต่อการจัดการความสัมพันธ์ของผู้ใต้ปกครองให้สนับสนุนต่อการสร้างรัฐสมัยใหม่ที่ต้องการความเป็นปึกแผ่น แม้แต่การมอบสัญชาติให้แก่คนในรัฐก็ไม่เพียงพอที่จะสร้างความภักดีให้เกิดขึ้นแก่รัฐได้ ดังนั้น การสร้างความคิดของคนในรัฐให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันกับรัฐจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งเพื่อความชอบธรรมและความอยู่รอดของอาณาจักร ด้วยเหตุนี้การจัดการศึกษา (education) จึงมักเป็นเครื่องมือที่รัฐเลือกใช้เพื่อกล่อมเกลாதศนคติและพฤติกรรมของประชาชนในรัฐ นักปรัชญาการเมืองผู้ทรงอิทธิพลทางความคิดอย่างพลาโตและอริสโตเติล ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาก่อนหน้านี้ โดยทั้ง 2 คนมองว่าการจัดการศึกษาให้แก่คนในสังคมมีความสำคัญอย่างยิ่งเพื่อให้พวกเขามีทัศนคติและพฤติกรรมสอดคล้องและสนับสนุนต่อระบอบการปกครอง พลาโตให้ความสำคัญกับการศึกษาอย่างมาก ผลงานของเขาหลายเรื่องต่างก็ให้ความสำคัญกับการศึกษาอย่างมาก สำหรับเขาแล้ว การศึกษานั้นจะต้องเหมาะสมกับธาตุแท้ของคนในสังคม ซึ่งจะแตกต่างกันออกไป โดยในงานเรื่อง Republic นั้น

พลาโตแบ่งคนออกเป็น 3 ประเภท คือ คนที่เป็นธาตุทองหรือผู้ปกครอง ซึ่งคนกลุ่มนี้จะต้องใช้ปัญญา ความรู้และคุณธรรมในการปกครอง ดังนั้น การศึกษาที่สำคัญสำหรับคนกลุ่มนี้ก็คือการศึกษาเรื่องปรัชญา ส่วนคนที่เป็นธาตุเงินหรือนักรบนั้นจำเป็นต้องได้รับการอบรมเรื่องความกล้าหาญและความภักดีต่อคนในนคร สุดท้ายคือกลุ่มคนที่เป็นธาตุทองแดงซึ่งหมายถึงบุคคลทั่วไปที่มักจะมุ่งแสวงหากำไรเป็นหลัก คนกลุ่มนี้ นอกจากจะต้องได้รับการอบรมเรื่องความเชี่ยวชาญชำนาญต่างๆ แล้ว ยังจำเป็นต้องได้รับการอบรมเรื่องความพอประมาณไปพร้อมกันด้วย (วีระ สมบูรณ์, 2561, น. 113-156)

ด้านอริสโตเติล นับเป็นอีกผู้หนึ่งที่เล็งเห็นความสำคัญของการจัดการศึกษา โดยเขาชี้ให้เห็นว่าการที่มนุษย์จะสามารถบรรลุชีวิตที่ดีงามได้จะต้องมีการสั่งสมนิสัยในการกระทำร่วมกันกับผู้อื่นเพื่อความอยู่รอดปลอดภัยของนครรัฐโดยรวม แน่นอนว่ารัฐอาจจะบัญญัติกฎหมายขึ้นมาเพื่อเป็นแบบแผนให้แก่คนในสังคม ทว่าการศึกษาก็เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งต่อการส่งเสริมชีวิตที่ดีและรัฐที่ดี เพราะคนเกิดมาแตกต่างกันและมีความเหมาะสมในการทำหน้าที่แตกต่างกัน มนุษย์จำเป็นต้องเรียนรู้เพื่อทำหน้าที่ตามความถนัดของตน พร้อมทั้งเรียนรู้คุณค่าความดีความชั่วและความเป็นธรรม สิ่งนี้เป็นการศึกษาทางการเมืองที่พลเมืองจะต้องเรียนรู้เพื่อพัฒนาไปสู่ชีวิตที่ดีงามกับทั้งตนเองและผู้อื่นให้ได้มากที่สุด (วีระ สมบูรณ์, 2561, น. 160-165)

จากข้างต้นจะเห็นได้ว่า การส่งเสริมการศึกษาจากมุมมองของเพลโตและอริสโตเติล ไม่ได้จำกัดเฉพาะประชาชนเท่านั้นแต่มุ่งจัดการศึกษาให้แก่พลเมืองทุกกลุ่มเป็นการเฉพาะเพื่อให้มีความเหมาะสมกับตำแหน่งและบทบาททางสังคมของตน ซึ่งฐานคิดเช่นนี้เกิดจากการนำรัฐไปเปรียบเทียบกับการทำงานของร่างกายเพื่อชี้ให้เห็นว่าร่างกายที่สมบูรณ์และแข็งแรงนั้นทุกส่วนในร่างกายจะต้องทำหน้าที่ของตน แม้ว่าแต่ละฝ่ายจะทำ

หน้าที่หนักหนามากมายแตกต่างกันแต่สุดท้ายทุกฝ่ายก็จะได้รับประโยชน์กันถ้วนหน้า อริสโตเติลชี้ให้เห็นว่าสิ่งต่างๆ ไม่อาจดำรงอยู่ได้โดยแยกขาดจากกัน ทุกอย่างล้วนสัมพันธ์กันไม่ว่าทางใดก็ทางหนึ่งเพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมายของสิ่งนั้นๆ กระทั่งบรรลุไปสู่เป้าหมายสูงสุดในการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งได้ ในที่นี้เขายกตัวอย่างร่างกายที่ดำรงอยู่ได้ด้วยการทำงานของอวัยวะน้อยใหญ่ที่สัมพันธ์เกี่ยวพันกันโดยต่างทำหน้าที่ของมันเพื่อบรรลุไปสู่เป้าหมายของการเป็นอวัยวะนั้น ดังนั้น เพื่อให้ทุกคนในสังคมบรรลุเป้าหมายสูงสุดร่วมกันในการแสวงหาสิ่งที่ดีภายใต้รัฐที่ดี พวกเขาจะต้องยอมยกให้รัฐมีสถานะเหนือกว่าครัวเรือนและปัจเจกบุคคล ประดุจดังร่างกายที่ย่อมสำคัญกว่าอวัยวะน้อยใหญ่ที่ประกอบกันขึ้น ในแง่การศึกษาจึงเป็นสิ่งสำคัญเพื่อบ่มเพาะให้บุคคลมีความสามารถตามความถนัดของตนและร่วมกันทำหน้าที่เหมือนอวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกาย (Aristotle, 1253a18 อ้างถึงใน วีระ สมบูรณ์, 2561, น. 160-171)

แท้จริงแล้วแนวคิดที่นำการทำงานของร่างกายไปเปรียบเทียบกับสิ่งต่างๆ รวมไปถึงการเมืองการปกครองเป็นแนวคิดที่มีมานานกว่า 1,500 ปีก่อนคริสตกาล โดยปรากฏอยู่ในวรรณคดีพระเวท “ฤคเวท” (Rigveda) ตำราเก่าแก่ของศาสนาฮินดู ที่อธิบายระบบวรรณะของเอเชียใต้โดยการเปรียบเทียบฐานะของปุโรหิตเสมือนเป็น “ปาก” ทหารเป็น “แขนทั้งสองข้าง” เปรียบคนเลี้ยงสัตว์เป็น “ต้นขา” และเปรียบชาวนาเป็นเสมือน “เท้า” ของมนุษยชาติ คาดกันว่าแนวคิดดังกล่าวรู้จักเป็นที่แพร่หลายเมื่ออีสป (Aesop) นักแต่งนิทานผู้เป็นตำนานชาวกรีกได้นำแนวคิดนี้มาเผยแพร่ในงานเรื่อง “ท้องและพรรคพวก” (The Belly and the Members) ราว 600 ปีก่อนคริสตกาล ซึ่งแนวคิดนี้ได้รับการกล่าวถึงในยุคกรีกอย่างมากไม่เพียงแต่จะได้รับการกล่าวถึงโดยเพลโตและอริสโตเติล เท่านั้น แต่ยังมีการของ Aristophanes นักประพันธ์ชื่อดังของกรีกสมัยนั้นในงาน

เรื่อง The Wasps อีกด้วย แนวคิดนี้ได้รับการสานต่อมากระทั่งยุคโรมันโดย Titus Livius หรือ Livy โดยเขาอ้างอิงไปถึงนิทานที่อีสปเป็นผู้แต่งไว้เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของวุฒิสภาที่จะทำหน้าที่ย่อยอาหารหรือทรัพยากรต่างๆ ที่ชาวนาและแรงงานป้อนเข้ามาเพื่อส่งกลับไปยังพวกเขาเหล่านั้นคล้ายกับการทำหน้าที่ของกระเพาะอาหารที่ย่อยอาหารกลับเข้าสู่เลือดและเส้นเลือดของสาธารณรัฐอีกครั้ง ดังนั้นทั้ง 2 กลุ่มจึงควรร่วมมือกันเพื่อพลังของสาธารณรัฐโรมัน แนวคิดนี้ได้รับการนำไปขยายความต่อโดยพระคริสต์ในยุคกลางโดยเปรียบเทียบพระคริสต์เป็นเสมือนหัวของร่างกายหรือหัวหน้าของอาณาจักร ส่วนกษัตริย์และเจ้าชายเป็นส่วนต่างๆ ของร่างกาย แม้ต่อมาในศตวรรษที่ 18 อาณาจักรจะประชันการเป็นผู้นำกับคริสตจักรโดยพยายามเปลี่ยนส่วนหัวของอาณาจักรให้เป็นกษัตริย์และเจ้าชายแทน แต่แนวคิดดังกล่าวก็ยังคงอยู่

แม้ในศตวรรษต่อมาการนำร่างกายมาเปรียบเทียบกับการเมืองการปกครอง (body politics) จะได้รับการกล่าวถึงน้อยลง ทั้งยังได้รับการกล่าวถึงเชิงวิพากษ์มากขึ้นว่าขัดต่อหลักสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค เพราะจัดวางตำแหน่งให้แก่คนในสังคมอย่างไม่เท่าเทียมกัน ไม่สอดคล้องกับระบอบการเมืองประชาธิปไตย จึงทำให้เริ่มมีการปรับคำอธิบายมาเน้นความเท่าเทียมของประชาชนมากขึ้น อีกทั้งยังเปลี่ยนมาศึกษาร่างกายกับการเมืองในลักษณะของการก่อกบฏร่างกายโดยการปฏิบัติการทางอำนาจเพื่อเรียกร้องเสรีภาพทางร่างกายมากขึ้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดที่นำการเมืองมาเปรียบเทียบกับร่างกายเพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการปฏิบัติหน้าที่และความพร้อมเพรียงกันของส่วนต่างๆ ในการขับเคลื่อนบ้านเมืองก็ยังคงอยู่เรื่อยมา แม้จะไม่ใช่นักคิดที่มีพลังในการกำหนดทิศทางทางสังคมดังเช่นแต่ก่อน (Rollo-Koster, 2010, online)

ประวัติและผลงานของเจ้าพระยา พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ก่อนนำเสนอผลการศึกษาผู้เขียนขอกล่าวถึงประวัติของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีโดยสังเขปเพื่อให้ผู้อ่านเห็นถึงสายธารความคิดที่ปรากฏในงานวรรณกรรมของท่านได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) กำเนิดเมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ. 2410 เป็นโอรสพระองค์ใหญ่ในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (หม่อมเจ้าจร มาลากุล) กับ หม่อมเปี่ยม มีพระอัยยิกา คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ต้นราชสกุลมาลากุล) ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ 65 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก โดยพระองค์ทรงตัดจุกให้พร้อมพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ 20 บาท เหตุที่เป็นเช่นนี้คาดว่าเนื่องจากวงศาวลีของท่านเป็นปนัดดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่เพียงเท่านั้น ม.ร.ว.เปีย ยังได้รับกรุณาธิคุณจากพลเอกสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้บัญชาการโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก รับเป็นนักเรียนในสังกัดและได้เข้าเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบกระทั่งสำเร็จการศึกษาเป็นทหารมหาดเล็กอีกด้วย

ม.ร.ว.เปีย เป็นผู้ที่มีความสามารถทางด้านการศึกษาเป็นที่ประจักษ์ ท่านเป็นนักเรียนคนแรกที่สามารถสอบได้บริบูรณ์ทั้ง 2 ประโยคแม้ว่าจะอยู่โรงเรียนมาเพียงปีเดียว เมื่อสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแล้ว ในปี 2429 ม.ร.ว.เปีย ได้บรรจุเป็นเสมียนนายเวรในกรมศึกษาธิการที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นอธิบดีอยู่ โดยท่านได้รับ

มอบหมายจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพให้แต่งตั้งารพวงศาวดารใหม่ให้สั้นลงตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ผู้เรียนสามารถเรียนสำเร็จได้ในหนึ่งปีหรือปีครึ่ง แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเชื่อมั่นในความปรารถนาดีของ ม.ร.ว.เปีย มาลากุล อยู่ไม่น้อย ต่อมาในปี 2430 ม.ร.ว.เปีย จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์และเป็นนายเวรพิเศษของอธิบดีกรมศึกษาธิการ โดยระหว่างที่รับราชการที่กรมศึกษาธิการนี้ท่านได้พยายามขวนขวายฝึกภาษาอังกฤษเพิ่มเติมด้วยตนเอง ซึ่งความวิริยะดังกล่าวจะเป็นประโยชน์ต่อท่านอย่างยิ่งเมื่อท่านได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถให้รับราชการเป็นพระอภิบาลและพระอาจารย์พิเศษ ส่วนพระองค์ สมเด็จพระลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และพระเจ้าลูกยาเธออีกหลายพระองค์ในเวลาต่อมา ซึ่งทำให้ท่านต้องโดยเสด็จสมเด็จพระลูกยาเธอทั้งหลายไปประจำอยู่ที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ นับแต่ปี 2436-2441 กระทั่ง ทางพระนครเรียกตัวของท่านกลับมาด่วนเพื่อรับหน้าที่ยกร่างแผนการศึกษาของประเทศไทยในเวลานั้น (ประพัฒน์ ตรีณรงค์, 2504, น. 1-535)

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี นับเป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้รับ ความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถอย่างมาก ดังความที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาและพระราชเสาวนีย์หลายช่วงหลายตอน อาทิ พระราชหัตถเลขาที่พระราชทานแก่พระมนตรีพจนกิจ (บรรณดาศักดิ์ของ ม.ร.ว.เปีย ในขณะนั้น) เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ.2437 ความว่า “ด้วยเราเห็นว่าเจ้าได้ออกมาอยู่กับลูกชายมหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร โดยความเต็มใจจงรักภักดีแต่เดิมมา บัดนี้

จึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ย้ายมาอยู่ในกรมมหาดเล็กและให้เหรียญคุณภมาลา ขอให้รับไว้เป็นเครื่องหมายไว้วางใจของเรา...” และในพระราชเสาวนีย์เมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2440 ความว่า “ด้วยลูกคนเล็กจะออกไปเล่าเรียนนี้ ฉันขอฝาก ด้วย จงเป็นธุระดูแลว่าดึกเตือนทั้งการดีแลชั่วทุกอย่างไป เช่น ลูกโต ขอให้เข้าใจว่า ดวงตาของฉันทั้งคู่นี้ ฝากให้ พระยาวิสุทธิรักษาไว้...”

จากความไว้วางพระราชหฤทัยดังกล่าว ได้ชักนำให้ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้มีโอกาสใช้ชีวิต ในต่างประเทศ และมีโอกาสได้พบกับวัฒนธรรมตะวันตก และสิ่งใหม่ๆ มากมาย ทว่าท่านกลับไม่ได้หลงใหลให้กับ ตะวันตก ตรงกันข้ามท่านกลับพยายามขบคิดถึงแนวทาง ที่สยามจะพัฒนาและไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของชาติอยู่เสมอ โดยท่านได้แสดงความคิดเห็นต่อการจัดการบ้านเมือง ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวอยู่บ่อยครั้ง ครั้งหนึ่งท่านได้แสดงความคิดเห็น เกี่ยวกับการบริหารจัดการบ้านเมืองผ่านการส่งเสริม การศึกษาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2438 โดยชี้ให้เห็นว่า คนในสังคม นั้นมีอยู่ 3 กลุ่มแบ่งตามงานที่ทำคือกลุ่มคนที่ใช้สมอง ในการทำงาน กลุ่มคนที่ใช้ศิลปะหรือทักษะในการทำงาน และกลุ่มคนที่ใช้แรงงานในการทำงาน โดยท่านได้เสนอ ขั้นตอนในการปฏิรูปบ้านเมืองไว้ว่าจะต้องมีการจัดการ แก่ไขการงานที่ไม่จำเป็นเพื่อลดพระราชภาระด้าน งบประมาณ การปลูกกำลังคนโดยให้การศึกษา ปรับปรุง ความคิดพฤติกรรมและส่งเสริมให้คนในสังคมประกอบ อาชีพ เพราะสำหรับท่านแล้ว “คนของเรามีใช้ไม่ได้อ่อน ไปหมด ดังชาวปากีหาไม่ ที่ฉลาดดีก็มีถมไป หากได้ ความรู้และความประพฤติดีเป็นเครื่องประดับ... กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี”

จากข้างต้นจะเห็นได้ว่า ท่านเป็นผู้ที่มีความคิดอ่าน ทางด้านการเมืองการปกครองอยู่ไม่น้อยไปกว่าเรื่อง

การศึกษา ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าด้วยเหตุดังกล่าว ประกอบกับความไว้วางใจที่มีอยู่ก่อนหน้าจึงทำให้ท่าน ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้รับหน้าที่ด้านการ ต่างประเทศในฐานะ “อุปทูต ณ กรุงลอนดอน” อีกหนึ่ง ตำแหน่งโดยมิได้เป็นไปตามธรรมเนียมที่นิยมปฏิบัติ ทางการทูต ดังความปรากฏในพระราชหัตถเลขา พระราชทานเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 ว่า “...อนึ่ง ส่วนการที่ตั้งพระยาวิสุทธิเป็นทูตครั้งนี้ก็เป็น ด้วยเหตุซึ่งเราวางใจอย่างเดียว แต่ว่าตามธรรมเนียม การซึ่งตั้งเสนาบดีขึ้นเป็นทูตในเมืองเดียวกันนั้น ผิดธรรมเนียมที่เมืองอื่นเขาทำกัน...เจ้าต้องคิดว่าการที่ได้ เป็นทูตครั้งนี้เร็วกว่าอายุ แลไม่ได้เดิมตามทาง ก็เป็น เพราะเราได้เชื่อในตัวเจ้า เจ้าต้องทำให้เป็นเกียรติยศ สมแก่ที่ได้ยกย่องและต้องคิดอ่านคบผู้คนให้กว้างขวาง ดีกว่าที่เป็นมาแล้วให้จงได้...”

เมื่อกล่าวถึงการทูตนับเป็นภาระกิจที่สำคัญอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาที่ประเทศสยามกำลัง อยู่ภายใต้การจับจองของประเทศมหาอำนาจตะวันตก การแต่งตั้งเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ขึ้นเป็นอุปทูตในครั้งนี้ จึงเป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงความไว้วางพระราชหฤทัย ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อ ท่าน แม้ว่าบางครั้งความคิดเห็นที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ทูลเกล้าฯ ถวายอาจจะแตกต่างจากพระราชดำริของ พระองค์อยู่บ้างก็ตาม ยกตัวอย่างเช่น ความเห็นให้มิ การปรับเปลี่ยนแนวทางการจัดการศึกษาถวายสมเด็จพระ เจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอโดยเน้นไปที่ วิชาการด้านอื่นๆ อาทิ การเมืองการปกครอง การเกษตร การคลัง การค้า และวิศวกรรม นอกเหนือจากการศึกษา ด้านการทหารตามธรรมเนียมปฏิบัติแต่เดิมของ ชาติขัตติยะ เป็นต้น โดยท่านให้เหตุผลว่าเพื่อให้เกิด ความหลากหลายด้านการศึกษาอันจะเป็นประโยชน์ต่อ การปฏิรูปบ้านเมืองในเวลานั้น (หนังสือกราบบังคมทูล ลงวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 และวันที่ 24 เมษายน

พ.ศ. 2441) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วยเท่าใดนัก ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขา พระราชทานแก่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2440 กระนั้น พระองค์ก็ยังทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาพระเสด็จฯ เป็นอุปทูตโดยไม่เป็นไปตามธรรมเนียมปฏิบัติ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยต่อเจ้าพระยาพระเสด็จฯ เป็นอย่างมาก

นอกจากนั้น การที่พระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ได้หันเหไปเรียนทางอื่นอยู่บ้างนอกเหนือจากการเรียนทหารตามธรรมเนียม อาทิ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ที่ทรงหันไปศึกษาทางวิศวกรรมและต่อมาได้เป็นผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวง อดีตเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม และผู้ริเริ่มการค้าหาปิโตรเลียมในสยามเป็นครั้งแรกในประเทศไทย ด้านพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ที่หันไปทรงเล่าเรียนด้านการเกษตร ซึ่งต่อมาได้รับราชการในกระทรวงเกษตรธิการ สิ่งนี้แสดงให้เห็นได้ว่า ความเห็นของเจ้าพระยาพระเสด็จฯได้รับการยอมรับจากหลายฝ่าย อันที่จริงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ จะมีความเห็นแตกต่างกันบ้างในเรื่องการจัดการศึกษาถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ แต่สุดท้ายก็เป็นไปในลักษณะของการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ที่สำคัญทั้งสองต่างมีความเห็นตรงกันในการจัดการศึกษาทั่วไปแก่ราษฎร การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกเจ้าพระยาพระเสด็จกลับมาจัดทำแผนการศึกษาของชาติในปี 2441 ทั้งๆ ที่ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ยังไม่สำเร็จการศึกษา นับเป็นการยืนยันให้เห็นว่าพระองค์ทรงให้การยอมรับความคิดเห็นของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ มากเพียงใด

โดยภายหลังจากเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้รับพระบรมราชโองการให้สำรวจรูปแบบการจัดการศึกษาของชาติ ต่อมาท่านจึงได้ทูลเกล้าฯ ถวาย “ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ”

แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลฯ ลงวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2441 ซึ่งได้กระตุ้นให้เกิดการพูดคุยกันเรื่องจัดการศึกษาอย่างจริงจังอีกครั้ง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 161) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก กระทั่งทรงตัดสินพระราชหฤทัยเรียกตัวของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ กลับมาทำหน้าที่เป็นผู้วางแผนด้านการจัดการศึกษาทั่วไปของสยาม แม้ว่าภารกิจในการเป็นพระอภิบาลจะยังไม่เสร็จสิ้นลงก็ตาม ดังความปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ลงวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2441 ความว่า “เราขอชมความอุตสาหพยายามแลความคิดตรិตรองโดยรอบคอบแลเฉียบแหลมของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ซึ่งได้คิดอ่านแนะนำมายังกระทรวงในครั้งนี้เป็นอันมาก และขอยืนยันว่าได้เห็นชอบในความคิดนั้นทุกอย่าง”

ไม่เพียงเท่านั้นพระองค์ยังทรงมีพระราชหัตถเลขาปรึกษาเรื่องจัดการศึกษาของไทยตามแผนการของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม 2441 กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลตอบพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวเมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2441 ระบุว่า เห็นด้วยกับข้อเสนอของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ว่ามี “เค้าความดีอยู่” แต่เห็นควรเพิ่มเติมความรู้ที่จะส่งเสริม “คุณธรรมในสันดาน” ไปพร้อมกันด้วยจึงทรงเสนอให้มีการเพิ่มเต็มนการสอนพระพุทธศาสนาเข้าไปในทุกชั้นเรียนเพื่อชักนำความประพฤตินักเรียนอีกทางหนึ่ง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 233) ด้านสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีหนังสือตอบกลับในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 เห็นด้วยกับข้อเสนอดังกล่าว (ประพัฒน์ ตรีณรงค์, 2504, น. 275-286) ด้านพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้สำเนา

หนังสือความคิดเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์แนบไปพร้อมกับร่างของกระทรวงศึกษาธิการเพื่อนำเข้าที่ประชุมประจำปีของข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งพบว่าไม่มีข้อเสนอใดแตกต่างไปจากที่เอกสารทั้งสองฉบับเสนอมากนัก

ในแผนการศึกษาของชาติที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้จัดทำขึ้นเพื่อทูลเกล้าฯ นั้น แบ่งแนวทางการศึกษาออกเป็นสายสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษาที่เน้นการศึกษาเฉพาะด้านเพื่อการประกอบอาชีพ โดยผู้เรียนจะต้องผ่านการศึกษาระดับมูลศึกษาก่อนเพื่อเตรียมความพร้อมสำหรับขึ้นชั้นระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาต่อไป ซึ่งผู้เรียนอาจเลือกได้ว่าจะเรียนต่อในสายสามัญหรือสายวิสามัญ ส่วนการศึกษาในระดับสูงสุดนั้นก็คือ ระดับอุดมศึกษา ซึ่งในขณะนั้นระดับชั้นที่มีการเรียนการสอนโดยทั่วไปตามวัด ทั้งในกรุงและหัวเมืองมีเพียงระดับประถมศึกษา ส่วนระดับมัธยมศึกษาในช่วงเริ่มแรกจะมีตั้งอยู่ในกรุงเทพเท่านั้น ส่วนการอุดมศึกษานั้นต้องรอให้ถึงเวลาการศึกษาพื้นฐานทั้งสองระดับมั่นคงเสียก่อน (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 223-232)

ต้องยอมรับว่าการจัดการศึกษาของชาติในช่วงเริ่มแรกนั้นไม่มากนัก เพราะยังปรากฏว่ามีผู้ที่ไม่เข้าใจเรื่องการเข้ารับการศึกษากระทั่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเรื่อง “ประกาศโรงเรียน” เพื่อสร้างความเข้าใจเรื่องคุณูปการของการเรียนหนังสือและเพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดเกี่ยวกับการตั้งโรงเรียนเพื่อเกลี้ยกล่อมให้เด็กเป็นทหาร (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 300-301) ต่อมาความนิยมการศึกษาเล่าเรียนในกลุ่มคนทั่วไปก็เพิ่มมากขึ้น ข้อมูลจาก David K. Wyatt (1985 อ้างถึงใน วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 285) ชี้ให้เห็นว่า แต่เดิมจำนวนนักเรียนจะเพิ่มขึ้นระหว่าง 2,000-2,500 คนต่อปี นับตั้งแต่มีโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกในปี 2437 ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีจำนวนนักเรียนที่เข้ารับการศึกษาเพิ่มขึ้นเพียงหลักร้อยในช่วง 12 ปีที่ผ่านมา

ต่อเมื่อมีข้อเสนอเรื่องโครงการศึกษาแห่งชาตินับตั้งแต่ปี 2441 เป็นต้นมา ก็ส่งผลให้จำนวนผู้เรียนเพิ่มสูงขึ้นเป็นหลักหลายพันในแต่ละปี อัตราการเพิ่มขึ้นของนักเรียนเพิ่มขึ้นจาก 5 พันเป็น 1 แสน 3 หมื่นกว่ารายเมื่อผ่านไป 14 ปี นอกจากนั้นโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนที่พระยาวิสุทธิฯ เป็นอธิบดีอยู่นั้น ผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมก็เรียกขานกันว่า “โรงเรียนเจ้าคุณวิสุทธิ” ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ท่านเป็นที่รู้จักในเรื่องของการจัดการศึกษาแก่ผู้คนในสังคมเป็นวงกว้าง กระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนมหาดเล็กเพื่อไม่ให้เข้าใจผิด (หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554, ออนไลน์)

แม้ว่าในช่วงเริ่มแรกการจัดการศึกษาจะไม่ได้เริ่มต้นครบถ้วนทุกระดับและทุกที่ แต่ปัจจุบันแนวทางการจัดการศึกษาดังกล่าวก็ยังคงได้รับการปฏิบัติและดำเนินการเรื่อยมาทั้งโครงสร้างในการจัดการศึกษาและเนื้อหาสาระบางส่วนที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้เสนอไว้ในงานของท่านรวมไปถึงในหนังสือกราบบังคมทูลซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ.2448 ความว่า “...ข้อสำคัญจะต้องวางรูปการศึกษาลงไปเป็นสองแผนก็คือ การศึกษาสำหรับจะให้ราษฎรทั่วไปได้ความรู้วิชาซึ่งควรจะเป็นพื้นฐานสำหรับพลเมือง กล่าวคือให้รู้หนังสือและเลขสำหรับใช้ในกิจธุระสามัญ กับให้รู้การบริหารร่างกายที่จะรักษาตัวรักษาชีวิต สอนธรรมจริยาเพื่อให้ความรู้ความดีความชั่วจะได้ประพฤติสุจริตตลอดจนให้มีความสัจสัตย์นี้จัดเป็นการศึกษาสามัญแผนก ๑ กับส่วนวิชาความรู้สำหรับผู้มีฐานะ...เป็นต้นว่าทำการช่าง การเพาะปลูก การค้าขาย...ทำราชการในหน้าที่ต่างๆ นี้จัดเป็นการศึกษาพิเศษแผนก ๑” จากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่า พลเมืองสำหรับพระเสด็จแล้ว นอกจากจะต้องมีความรู้ประกอบวิชาชีพได้แล้วจะต้องมีจริยด้วย ด้านกรมศึกษาธิการ ก็ได้กำหนดให้ “จรรยา” เป็น

1 ใน 4 วิชาบังคับที่นักเรียนต้องเรียนในยุคนั้น นอกเหนือจากวิชาภาษาไทย เลข และการรักษาตัว (รักษาสุภาพ) ส่วนวิชาไม่บังคับมีอาทิ วิชาวิทยา ศิลปะขับร้อง และการทหาร (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 274)

การผลักดันการศึกษาในครั้งนั้นของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้กลายเป็นหลักให้แก่การจัดการศึกษาในเวลาต่อมา (กระทรวงศึกษาธิการ, 2507, น. 113-114) ดังจะเห็นได้ว่าการศึกษาของพลเมืองไทยในปัจจุบันหลายเรื่อง ยังคงตั้งอยู่บนเค้าโครงที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้วางไว้ แม้จะมีการปรับเปลี่ยนบ้างแต่ก็เป็นการปรับเปลี่ยนในเรื่องของเนื้อหาในทันสมัยขึ้นเท่านั้น ไม่ได้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างในการศึกษาให้ต่างออกไปจากเดิม การเรียนการสอนยังมี 4 ระดับชั้น คือ มุสิกศึกษา ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ขณะที่ แบบเรียนและตำราที่ท่านประพันธ์ขึ้นเพื่อสร้างสำนึกพลเมืองให้แก่คนในยุคนั้น หลายเรื่องก็ยังคงได้รับการกล่าวถึงในปัจจุบัน อาทิ หนังสือสมบัติผู้ดี และหนังสือพลเมืองดี โดยที่หนังสือสมบัติผู้ดีนั้นได้รับการบรรจุให้เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมกลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตระดับประถมศึกษาอีกด้วย ขณะที่แนวคิดเรื่องพลเมืองดีที่ท่านได้กล่าวถึงทั้งในหนังสือกราบบังคมทูลและในหนังสือสมบัติผู้ดีนั้น ก็ยังได้รับการสานต่อโดยกระทรวงศึกษาธิการและหลายรัฐบาล โดยเฉพาะรัฐบาลของคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (คสช.) ที่มีนโยบายให้กระทรวงศึกษาธิการเพิ่มหลักสูตรเสริมสร้างความเข้มแข็งของประเทศโดยเน้นหน้าที่พลเมืองให้มากขึ้น (ไทยรัฐออนไลน์, 2558, ออนไลน์) ภายหลังจากวิชาดังกล่าวถูกรวมเข้ากับกลุ่มวิชาสังคมศึกษา นับตั้งแต่มีการประกาศหลักสูตรหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2503 เป็นต้นมา

ด้วยเหตุนี้ การทำความเข้าใจการศึกษาสำหรับพลเมืองและแนวคิดเรื่องพลเมืองดีของสังคมไทยจึงสามารถเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจความคิดของ

เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้เพราะแนวคิดดังกล่าวปรากฏอยู่ในแบบเรียนที่ท่านเป็นผู้ประพันธ์อย่างชัดเจน อีกทั้งท่านยังเป็นผู้ที่มีหน้าที่รับผิดชอบหลักในการยกร่างโครงการศึกษาแห่งชาติขึ้นมาซึ่งได้รับการยอมรับจากผู้ปกครองในสมัยนั้น อีกทั้ง แนวคิดเรื่อง จรรยา ผู้ดี และพลเมืองดี ที่ท่านเป็นผู้เสนอไว้อย่างเป็นระบบก็ยังมีอิทธิพลเรื่อยมาตราบจนปัจจุบัน

ผลการศึกษา

ในส่วนนี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงผลการศึกษาตัวบททั้ง 7 ชิ้นซึ่งประกอบด้วย หนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่รวบรวมไว้ในเอกสารที่ชื่อว่า พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยารัษฎานุประดิษฐ์ ป.ศ. 113-118 พ.ศ. 2437-2442) รวมเล็กเซอร์จรรยาแก่นักเรียนแพทย์ที่ชื่อจรรยาแพทย์ (พ.ศ. 2452) หนังสือเรื่องสมบัติผู้ดี (พ.ศ. 2454) หนังสือเรื่องพลเมืองดีตอนต้น พลเมืองดีตอนกลาง พลเมืองดีตอนปลาย (พ.ศ. 2455) และหนังสือเรื่องเตือนเพื่อน โดยใช้แนวทางของ Quentin Skinner ที่มุ่งทำความเข้าใจความคิดทางการเมืองผ่านการมองหาคำสำคัญที่ปรากฏอยู่ในตัวบท (text) ก่อนที่จะตีความคำสำคัญนั้นภายใต้บริบทเฉพาะ

ผลการศึกษาตัวบททั้ง 7 ชิ้นเรียงตามลำดับการประพันธ์ ผู้เขียนพบว่าคำสำคัญ (key term) ที่ได้รับการกล่าวซ้ำบ่อยครั้งในการนำเสนอความคิดเห็นของเจ้าพระยาพระเสด็จก็คือคำว่า “จรรยา” ซึ่งเริ่มปรากฏให้เห็นในงานที่ชื่อว่าจรรยาแพทย์ ซึ่งเป็นการรวมเล็กเซอร์เรื่องจรรยาที่ท่านมีต่อนักเรียนแพทย์ เมื่อ พ.ศ. 2451 ก่อนที่จะทำการรวบรวมเป็นหนังสือขึ้นใน พ.ศ. 2452 ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้อยู่ที่ แม้ชื่อเรื่องจะระบุว่าเป็นการบรรยายให้แก่แก่นักเรียนแพทย์ ทว่าเมื่อ

พิจารณาในรายละเอียดจะพบได้ว่า กลุ่มเป้าหมายของหนังสือเล่มนี้ไม่ได้มีเพียงแต่นักเรียนแพทย์เท่านั้น แต่ครอบคลุมถึงบุคคลทั่วไปซึ่งได้รับการกล่าวถึงเป็นสัดส่วนที่มากที่สุดในการเล่นอีกด้วย นอกจากนี้ แม้ว่าหนังสือเล่มนี้จะมีชื่อเรื่องที่ว่าด้วย “จรรยา” แต่ในตอนท้ายกลับพบว่า มีการกล่าวถึงคำว่า “จรรยา” น้อยลงไปเรื่อยๆ และเน้นไปที่ “ธรรม” เป็นหลัก

ในเรื่องนี้ ผู้เขียนมองว่าการค่อยๆ หายไปของคำว่า “จรรยา” และการปรากฏขึ้นมาของคำว่า “ธรรม” ไม่ได้ทำให้คำว่า “จรรยา” หมดความสำคัญลงไป ทว่ายิ่งย้าให้เห็นถึงความสำคัญของคำว่า “จรรยา” ในฐานะคำสำคัญของหนังสือเล่มนี้ ทั้งนี้เพราะหากพิจารณาความหมายของคำว่า “จรรยา” ที่ท่านได้ให้ไว้ว่า หมายถึง “การรู้โดยควรโดยชอบ” แล้ว จะเห็นได้ว่า “จรรยา” เป็นคำที่มีความหมายใหญ่กว่าคำว่า “ธรรม” ซึ่งท่านได้ให้ความหมายไว้ว่าเป็น “เครื่องรักษาความประพฤติ” จากนิยามที่ท่านได้ให้ไว้จะเห็นได้ว่า สองคำนี้มีความเชื่อมโยงกัน ในแง่ที่ว่าธรรมเป็นพื้นฐานของจรรยาหรือการแสดงออกโดยรู้ควรรู้ชอบโดยมีธรรมเป็นเครื่องรักษาความประพฤติ

สำหรับ “ธรรม” ที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ กล่าวถึงในงานเรื่องนี้มีอยู่เป็นจำนวนมากโดยทั้งหมดนำมาจากคำสอนของศาสนาพุทธ ประกอบด้วย ธรรมทั่วไป และการเลือกปฏิบัติชอบไม่ผิดธรรม (สัตตสัทธัมม 7, อธิธัมม 4) ธรรมที่เกี่ยวกับผู้ที่ปฏิบัติหน้าที่การงานอย่างเป็นธรรม (อคติ 4) ซึ่งท่านกล่าวถึงโดยรวมกับคุณธรรมอื่นๆ อาทิ ความหมั่นเพียร อดทนและความมีเมตตากรุณา เป็นต้น ส่วนสุดท้ายเป็นธรรมสำหรับคนทั่วไปซึ่งผู้เขียนอ่านแล้วจับความได้ว่า สามารถแบ่งเป็นกลุ่มได้ดังนี้ กลุ่มที่ว่าด้วยธรรมดาของโลก อาทิ การมีลาภเสื่อมลาภมียศเสื่อมยศ (โลกธรรม 8) กลุ่มที่ว่าด้วยการประพฤติชอบธรรมและผิดธรรม (อุปกิเลส 16, นิ वर्ณ 5, พรหมวิหาร 4, อบายมุข 6 ประการ) ธรรม

ที่ว่าด้วยการอยู่ร่วมกันซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 2 ส่วนคือ ส่วนของการผูกมิตรการอยู่ร่วมกันของคนกลุ่มต่างๆ (ทิต 6) และธรรมในการครองเรือน (คฤหบดีธรรม และ ทุฏฐธัมมิกัตถ)

ความน่าสนใจของหนังสือเล่มนี้คือการร้อยเรียงหลักคำสอนต่างกรรมต่างวาระให้เป็นเรื่องราวเดียวกันเพื่อส่งเสริมความประพฤติที่พึงประสงค์ให้แก่คฤหัสถ์มีการเลือกสรรธรรมที่จะนำมากล่าวถึงให้ร้อยเรียงเป็นเหตุเป็นผลสนับสนุนซึ่งกันและกันเพื่อนำไปสู่เป้าหมายใหญ่ 2 ประการคือ การเป็นผู้ประกอบวิชาชีพที่ดี และการเป็นคฤหัสถ์ที่ดี ซึ่งทั้ง 2 จะต้องมียุติกรรมบางประการที่เรียกว่า “จรรยา” ทั่วไปและจรรยาเฉพาะวิชาชีพ วิธีการเรียบเรียงเช่นนี้ต้องผ่านการคิดไตร่ตรองเป็นอย่างดีว่า จะหยิบธรรมใดมากล่าวถึงบ้างและจะกล่าวถึงในลักษณะใดให้ร้อยเรียงจนเป็นเรื่องราวเดียวกัน ดังนั้น “จรรยา” จึงเป็นคำสำคัญที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ต้องการนำเสนอในงานชิ้นนี้

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเอกสารในลำดับถัดมากลับพบว่างานเหล่านั้นมีคำสำคัญที่ไม่ใช่ “จรรยา” อีกต่อไป กล่าวคือในงานเรื่องสมบัติผู้ดี (2454) มีการกล่าวถึงคำว่า “จริยา” ไม่ใช่ “จรรยา” กระนั้น งานชิ้นนี้ก็ยังคงเน้นไปที่ความประพฤติเช่นเดิมแต่ที่ต่างออกไปคือการชี้ชัดลงไปถึงการประพฤติตัวของผู้ที่ควรได้ชื่อว่า เป็น “ผู้ดี” ว่าควรถึงพร้อมบริบูรณ์ทั้ง 3 ด้าน คือ กาย จริยา วจจริยา มโนจริยา หนังสือเล่มนี้แบ่งเป็น 10 ภาค โดยแต่ละภาคจะระบุถึงการประพฤติตัวในด้าน กาย วาจา ใจ เพื่อให้มีความเป็นผู้ดีไว้โดยมีรายละเอียด ดังนี้ ภาคที่ 1 ผู้ดีย่อมรักษาความเรียบร้อย ภาคที่ 2 ผู้ดีย่อมไม่ทำอุจาดลามก ภาคที่ 3 ผู้ดีย่อมมีสัมมาคารวะ ภาคที่ 4 ผู้ดีย่อมมีกิริยาเป็นที่รัก ภาคที่ 5 ผู้ดีย่อมเป็นผู้มีสง่า ภาคที่ 6 ผู้ดีย่อมปฏิบัติการทำงานดี ภาคที่ 7 ผู้ดีย่อมเป็นผู้ใจดี ภาคที่ 8 ผู้ดีย่อมไม่เห็นแก่ตัวแต่ถ้อยเดียว ภาคที่ 9 ผู้ดีย่อมรักษาความสุจริตซื่อตรง ภาคที่ 10 ผู้ดี

ย่อมไม่ประพฤตชั่วร้ายหรือทำร้ายผู้อื่น

ผู้เขียนมองว่า “จริยา” คือคำสำคัญของงานชิ้นนี้ เพราะเมื่อพิจารณาคำแวดล้อมอื่นๆภายในงานชิ้นนี้จะพบได้ว่าคำเหล่านั้นล้วนแล้วแต่มีลักษณะมุ่งขยายความคำว่า “จริยา” ทั้งสิ้น เช่น เคารพ สุภาพ เกรงใจ มีกิริยาและความประพฤติดี เป็นต้น “จริยา” ในที่นี้จึงมีลักษณะของการระวางท่าทีและความประพฤติซึ่งคล้ายคลึงกับคำว่า “จรรยา” ที่หมายถึงการประพฤติ โดยรู้ควรรู้ชอบที่ปรากฏในงานชิ้นแรก อันที่จริงพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ระบุความหมายของคำว่า “จรรยา” และ “จริยา” ไว้อย่างเดียวกันว่า หมายถึงความประพฤติหรือ กิริยาที่ควรประพฤติ ดังนั้น สำหรับผู้เขียนแล้วแม้คำสำคัญของงานเรื่องสมบัติผู้ดีจะเน้นไปที่ “จริยา” ทว่าโดยนัยความหมายที่ต้องการสื่อออกมายังเป็นเรื่องของความประพฤติดี ประพฤติชอบทั้งยังมีลักษณะของการขยายความคำว่า “จรรยา” ในงานชิ้นแรกให้ชัดเจนมากขึ้น โดยชี้ให้เห็นรูปธรรมของการปฏิบัติในชีวิตประจำวันว่า การปฏิบัติอย่างมีจรรยาหรือมีจริยานั้นสามารถปฏิบัติได้อย่างไร ได้บ้าง หลายฝ่ายอาจเกิดคำถามว่างานเรื่องสมบัติผู้ดีทำไมคำสำคัญจึงไม่ใช่คำว่า “ผู้ดี” เนื่องจากมีการกล่าวซ้ำในหลายที่เช่นกัน ในเรื่องนี้สำหรับผู้เขียนแล้วแม้ชื่อเรื่องจะระบุไว้ถึง “ผู้ดี” ทว่าเนื้อหาสำคัญที่จะส่งเสริมให้ผู้นั้นได้ชื่อว่าผู้ดีก็คือความประพฤติที่มีจริยา

สำหรับงานชิ้นหลังๆ ของท่านนั้นจะเห็นได้ว่ามีคำว่า “จรรยา” และ “จริยา” ปรากฏน้อยลงแทบหาไม่พบกรณีของผลงานที่ชื่อว่าพลเมืองดีตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย จะเห็นได้ว่าคำสำคัญที่ได้รับการกล่าวซ้ำมากที่สุดคือคำว่า “บ้านเมือง” และ “แผ่นดิน” ภายใต้อุณหภูมิที่เป็นการกล่าวถึงการปรับปรุงพัฒนาตนให้เป็น “พลเมืองดี” เป็นผู้ที่ทำประโยชน์แก่ “บ้านเมือง” ผ่านการเล่นิทานเรื่องนายเมืองที่แต่เดิมเป็นคนป่าซื่อ นายเถื่อนที่มีนิสัยหยาบกระด้างปราศจากความรู้ แต่ต่อมาสามารถปรับปรุงตนเองให้มีพฤติกรรมดีขึ้น

ภายหลังจากการได้รับการอบรมและเรียนรู้จากผู้ที่มีคุณธรรม กระทั่ง นายเมืองได้กลายเป็นแพทย์และได้ทำคุณประโยชน์ต่อคนอื่นและประเทศชาติมากมาย จนเป็นผู้ที่ได้รับการเคารพนับถือจากคนทั่วไปและนครบาล ทั้งยังได้รับการยกย่องให้เป็นคหบดีใหญ่ของตำบลปกครองลูกบ้านให้ร่มเย็นต่อไป

ในงานชิ้นนี้ แม้ว่าจะไม่ได้กล่าวถึงจรรยา หรือ จริยา ไว้มากมายหลายที่ ดังเช่นงานชิ้นก่อนหน้า ทว่าข้อสรุปเกี่ยวกับการก้าวข้ามจากคนธรรมดาไปสู่พลเมืองดีที่รู้ดี รู้ชั่ว ขนขวายหมั่นศึกษา และเพียรพยายามตั้งใจทำหน้าที่ของตนนั้น สุดท้ายแก่นแกนของพลเมืองดีทั้ง 3 ตอนก็ยังคงอยู่ที่เรื่องความประพฤติเช่นเดียวกับงาน 2 ชิ้นก่อนหน้า กระนั้น การทำความเข้าใจแนวคิดหลักที่อยู่เบื้องหลังงานชิ้นนี้ไม่อาจเกิดขึ้นได้หากอ่านงานชิ้นดังกล่าวโดยลำพัง การทำความเข้าใจความคิดเบื้องหลังของงานชิ้นนี้จำเป็นต้องอ่านแบบเรียงลำดับเพื่อให้เกิดความเข้าใจความคิดเกี่ยวกับพลเมืองดีในภาพรวม

นอกเหนือจากเรื่องคุณธรรมและจริยธรรมอันเป็นฐานของพลเมืองดีแล้ว ในงานชิ้นนี้ยังได้กล่าวถึงบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและพลเมืองอย่างไม่เคยกล่าวถึงในงานชิ้นใด โดยกล่าวไว้อย่างชัดเจนในบทที่ 2 ว่าด้วยเรื่องนายเมืองเป็นหนี้แผ่นดินและต้องตอบแทนแผ่นดินด้วยการกระทำ 4 ประการ ประกอบด้วย 1. ประพฤติความดีแก่บ้านเมืองนับตั้งแต่ต้องบำรุงเลี้ยงบุตรหญิงชายของตน ดูแลบิดามารดา ประพฤติดี ทำมาหากินโดยชอบธรรมไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ประทุษร้ายต่อบ้านเมืองและผู้ปกครองบ้านเมือง 2. ช่วยกำลังบ้านเมือง คือ เสียภาษีอากร 3. ช่วยรักษาบ้านเมืองให้สงบราบคาบ โดยรับหน้าที่เป็นผู้ใหญ่หรือสมครอาสาเป็นพลตระเวน พลตำรวจภูธร รักษาท้องที่ ตรวจตราจับกุมผู้ประพฤติผิดกฎหมายและผู้ร้าย 4. ช่วยรักษาความยุติธรรมและการปกครองบ้านเมือง นับตั้งแต่เป็นพยานในศาลและให้การโดยตรงโดยจริง นับถือเชื่อฟังผู้มีหน้าที่ทำการของรัฐบาลและไม่แจ้งความเท็จ ซึ่งบทบาทของพลเมือง

ในที่นี้เป็นไปเพื่อตอบแทน “บุญคุณ” ของรัฐที่ป้องกันชีวิต ให้ความสำราญ ป้องกันทรัพย์สินสมบัติ และมอบความยุติธรรมให้แก่พลเมืองนั่นเอง

งานชิ้นสุดท้ายเรื่อง “เตือนเพื่อน” แม้จะแตกต่างออกไปจากงานชิ้นอื่นของท่านเนื่องจากไม่ได้กล่าวถึงบทบาทของพลเมืองโดยตรง กระนั้น การที่งานชิ้นนี้เน้นกล่าวถึงบทบาทของข้าราชการกลับยิ่งดทำให้เห็นแนวคิดเรื่อง รัฐสมัยใหม่ และร่องรอยบทบาทของพลเมืองในเชิงเปรียบเทียบได้ชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือ ขณะที่คนทั่วไปนั้นอาจมีอิสรภาพที่จะคิดแตกต่างออกไปจากรัฐชาติได้ แต่ข้าราชการไม่อาจกระทำได้ ข้าราชการจะต้องทำหน้าที่ตอบสนองความคิดของรัฐชาติที่ปัดป้อง ซึ่งในที่นี้ก็คือพระมหากษัตริย์เท่านั้น อันที่จริงการอ่านเช่นนี้อาจชวนให้เกิดข้อสงสัยว่าทำไมท่านเสนอแนวคิดเช่นนั้น เรื่องนี้จำเป็นต้องอ่านไปพร้อมกับงานชิ้นอื่นของท่าน รวมไปถึงความเห็นของท่านในที่ต่างๆ ด้วย ซึ่งในที่นี้ก็คือ หนังสือกราบบังคมทูลของท่านที่ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงจะทำให้เห็นได้ว่า ข้อเสนอดังกล่าวมีความสอดคล้องกับความเชื่อทางการเมืองของท่านที่มองว่า รัฐเป็นธรรมชาติและการปกครองนั้นเป็นแบบองค์รวบ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำนั่นเอง ดังความปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2439 ความว่า “... ต้องประคับประคองตนให้ดำรงไว้ซึ่งหน้าที่และตำแหน่งราชการด้วย ฉะนั้น ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ย่อมเปรียบว่าเป็นเหมือนส่วนองค์รวบแห่งพระบรมกษัตริย์ตามคุณงามความดีมากและน้อย แม้แต่ไม่เป็นประโยชน์เท่าถึงพระกรและพระบาทก็ดี ก็จะไม่ยอมแต่เส้นพระโลหิตอันประคับประคองได้บ้าง...”

วิเคราะห์และสรุปผลการศึกษา

จากผลการศึกษาจะเห็นได้ว่า คำสำคัญที่ได้รับการกล่าวถึงในงานชิ้นต่างๆ ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทั้ง 7 ชิ้นที่เลือกมาทำการศึกษาชิ้นนี้ ไม่ได้

เป็นคำเดียวกันทั้งหมด กระนั้น เมื่อพิจารณาในรายละเอียดความหมายและบริบทแวดล้อมภายในตัวบทแล้วจะเห็นได้ว่าคำสำคัญเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นคำสำคัญที่ว่าด้วยเรื่อง จรรยา จริยา ผู้ดี พลเมือง บ้านเมือง และอิสรภาพ ต่างก็มีจุดหมายในการปรับพฤติกรรมของผู้คนในสังคมด้วยกันทั้งสิ้น โดยคำสำคัญเหล่านี้มีความร้อยเรียงกันตามลำดับของชิ้นงานที่ประพันธ์ขึ้น มีลักษณะของการเติมเต็มซึ่งกันและกันกระทั่งนำไปสู่ข้อเสนอสุดท้ายในเรื่องของ “พลเมืองดี” ดังจะเห็นได้จากคำว่า “จริยา” ในงานเรื่องสมบัติผู้ดีนั้น เมื่อพิจารณาในรายละเอียดจะพบได้ว่าการกล่าวถึงรูปธรรมของการแสดงออกอย่างมี “จรรยา” ในชีวิตประจำวันที่ได้รับการกล่าวถึงในงานเรื่องจรรยาแพทย์ให้เห็นชัดเจนขึ้น ขณะที่คำสำคัญเรื่อง “บ้านเมือง” และ “แผ่นดิน” ในงานเรื่องพลเมืองดีนั้น ก็เป็นการขยายความเรื่องพฤติกรรมของผู้ดีที่ไม่ได้ดีเฉพาะตัวแต่ดีเพื่อส่วนรวมเพื่อบ้านเมืองในฐานะพลเมืองให้ชัดเจนขึ้น ด้านคำว่า “อิสรภาพ” แม้จะไม่เกี่ยวกับคนทั่วไปแต่เป้าหมายก็ยังเป็นเรื่องของการปรับพฤติกรรมเช่นเดียวกัน เพียงแต่กลุ่มเป้าหมายเปลี่ยนจากคนทั่วไปเป็นข้าราชการเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ การอ่านเพื่อทำความเข้าใจความคิดเบื้องหลังเกี่ยวกับพลเมืองดีจึงต้องอ่านภายใต้ 3 บริบท บริบทแรกคือภายใต้บริบทของงานชิ้นเดียวกัน บริบทที่สองคือ บริบทระหว่างงานประพันธ์ชิ้นอื่นเรียงตามลำดับเวลา และบริบทที่สามคือ บริบทสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น

เมื่อสยามตกอยู่ใน “ตาโลก”

รวมหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชหัตถเลขาที่พระองค์ทรงตอบกลับมา นับเป็นอีกแหล่งข้อมูลที่จะเชื่อมโยงให้เห็นร่องรอยความคิดเบื้องหลังแนวคิดเรื่องพลเมืองดีและการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองไทยในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ชัดเจนมากขึ้น เพราะอันที่จริง

เรื่องการจัดการความประพฤติของคนในสังคมนั้นได้รับการกล่าวถึงในจดหมายกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ มาเป็นเวลานานแล้ว ยกตัวอย่างเช่นในหนังสือกราบบังคมทูล ลงวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2439 มีการกล่าวถึงการ “ดัดแปลงพระอัยยาศัย” ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอให้เข้าทางอันสมควรแก่พระวัยและสมัย และในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439 ที่ท่านได้กล่าวถึงการดัดแต่งสันดานของคน 3 กลุ่มในสังคมที่ท่านได้แบ่งตามงานที่ทำ ประกอบด้วยกลุ่มเจ้านายที่ใช้สมองในการทำงาน กลุ่มข้าราชการที่ใช้ศิลปะและทักษะในการทำงาน และกลุ่มคนทั่วไปที่ใช้แรงในการทำงาน เจ้าพระยาพระเสด็จฯ มองว่าคนทั้ง 3 กลุ่มนี้จำเป็นต้องมีการศึกษาอบรมคุณธรรมและการบำรุงที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ขณะที่กลุ่มเจ้านายผู้ซึ่งต้องประกอบด้วยความประพฤติหลายประการในการปกครองและต้องใช้สมองในการทำงานพึงเน้นการบำรุงจิตใจเพื่อให้สมองสามารถขบคิดเรื่องราวต่างๆ ได้ดีขึ้น ด้านข้าราชการนั้นพึงต้องดำรงไว้ซึ่งคุณธรรมในการไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวงและปฏิบัติตามคำสั่งของเจ้านายได้เป็นอย่างดี ขณะที่คนทั่วไปจำเป็นต้องได้รับการอบรมเพื่อให้ประกอบอาชีพอย่างสุจริตและมีคุณธรรมไม่เกียจคร้านจึงต้องบำรุงร่างกายเป็นหลัก

เมื่อพิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาพระเสด็จฯ เป็นผู้ที่มีความสำคัญกับการปรับ แต่งความคิดและพฤติกรรมของผู้คนทุกกลุ่มในสังคมไม่เฉพาะแต่ประชาชนมานานแล้ว อาจด้วยการที่ท่านเป็นพระอภิบาลและได้มีโอกาสใกล้ชิดกับผู้ปกครองในเวลานั้น จึงทำให้ท่านมีโอกาสและช่องทางในการมอบข้อเสนอแนะต่างๆ ประกอบกับสถานการณ์ของบ้านเมืองในขณะนั้นไม่สู้ดี กำลังตกอยู่ในสภาวะล่าอาณานิคมโดยประเทศมหาอำนาจ ดังข้อมูลจากหนังสือกราบบังคมทูลฉบับหนึ่ง ร.ศ. 117 ไม่ระบุวันที่ กล่าวว่า “ประเทศสยามทุกวันนี้ซึ่งอยู่ในเวลาเป็นที่มุ่งมองของตาโลกและมีศัตรู

คอยคั่นเขี้ยวให้เปิดเผยอยู่เสมอ ฉะนั้นแล้ว เมื่อการสิ่งใดจะกระทำก็ทำให้เต็มที่และให้ได้จริงจึงให้เล่าลือปรากฏเสียดีกว่า ตาโลกทั้งหลายก็จะเห็นไปว่าอาการอันกระทำให้ได้จริงเพื่อจะเปลี่ยนแปลงเข้าหาความนิยมของโลกแท้ ...” (หนังสือกราบบังคมทูล, 2508, น. 309-313)

ด้วยเหตุนี้ การจัดการศึกษาให้เหมาะสมกับคนแต่ละกลุ่มเพื่อเป็นหนทางรับมือกับการจับจ้องของ “ตาโลก” จึงเป็นหนทางหนึ่งที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยท่านได้แสดงความเห็นเรื่องการ “ปลูกกำลังคน” ไว้ในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439 ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้ข้างต้น

องค์ภาพพ

กล่าวได้ว่าเจ้าพระยาพระเสด็จฯ สุเรนทราธิบดี มีฐานคิดเรื่องการจัดการศึกษาสำหรับคนทุกกลุ่มในสังคมเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ก่อนที่จะประพันธ์แบบเรียนต่างๆ ขึ้นในเวลาต่อมา ด้วยเหตุนี้ หนังสือและแบบเรียนที่ท่านประพันธ์ขึ้นในภายหลังจึงมีเป้าหมายในการปรับความคิดและพฤติกรรมของผู้คนในสังคมไม่เฉพาะประชาชนทั่วไปเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงกลุ่มเจ้านายและข้าราชการด้วย ดังปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439 ที่ชี้ให้เห็นว่า สำหรับท่านแล้วคนในสังคมมีอยู่ 3 กลุ่มหลักๆ และแต่ละกลุ่มนั้นก็จำเป็นต้องได้รับการอบรมศึกษาแตกต่างกันออกไปตามงานที่พวกเขาต้องทำและคุณธรรมที่พวกเขาพึงมี เพื่อให้ทุกฝ่ายทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดและเมื่อประกอบกันเข้าก็จะทำให้บ้านเมืองเดินหน้าต่อไปได้

ข้อความที่ปรากฏในหนังสือกราบบังคมทูลหลายฉบับและในงานประพันธ์ของท่านที่เลือกมาศึกษา จะเห็นได้ว่าท่านเป็นผู้ที่เชื่อใน “กลไก” การทำงานที่สอดคล้องประสานกันไปของภาคส่วนต่างๆ ในการสนับสนุนกันและกันด้วยการทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด คล้ายกับ

ร่างกายและเครื่องจักรที่จะเดินไปได้ต่อเมื่อทุกฝ่ายทำหน้าที่ตามตำแหน่งของตนได้เป็นอย่างดี ความเห็นดังกล่าวปรากฏชัดในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439 ความว่า “การทำงานนั้นเป็นเหมือนเครื่องจักรไอน้ำ... พอไอน้ำดันลูกสูบเคลื่อนออกมาตัวขึ้นเครื่องจักรอื่นๆ ที่มีหน้าที่จะต้องเดินต่อไปตามแบบที่วางไว้ก็เคลื่อนตามๆ กันไปตามหน้าที่ของตนนั้น” และอีกครั้งที่ท่านได้เปรียบตนเองในฐานะ “ชุด” ว่าเป็น “ชุดกล” ไว้ในหนังสือกราบบังคมทูลลงวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2441 ความว่า “ชุดควรที่จะประพฤติตนให้เป็นชุดกล ซึ่งมีจักรกลโยล่านอยู่พร้อมมูลอาศัยพระบรมราชานภาพเป็นกุญแจให้กระทำ...”

ด้วยเหตุนี้ การทำความเข้าใจความคิดเรื่องพลเมืองดีและการจัดการศึกษาสำหรับพลเมือง จึงไม่อาจกระทำได้โดยลำพังหรือโดยแยกขาดจากการพิจารณาระบบของการปกครองและบทบาทของภาคส่วนอื่นในสังคม แต่จำเป็นต้องทำความเข้าใจการจัดวางตำแหน่งของตัวแสดงทางการเมืองอื่นๆ ประกอบกัน ซึ่งในที่นี้การที่เจ้าพระยาพระเสด็จได้แบ่งคนออกเป็น 3 กลุ่มโดยกำหนดให้กลุ่มเจ้านายและผู้ปกครองเป็นผู้ที่ใช้สมองทำงานและเปรียบตนเองเป็นเสมือนเส้นขนหน้าแข้งของพระมหากษัตริย์หากไม่สามารถเปรียบได้กับแขนและขาที่จะช่วยเหลือพระองค์ได้นั้น สะท้อนให้เห็นความคิดชุดหนึ่งที่มีสายธารอยู่ในยุคนั้น ซึ่งก็คือชุดความคิดที่นำเอาการเมืองการปกครองไปเปรียบกับการทำงานของร่างกาย (body politics) เพื่อชี้ให้เห็นว่าร่างกายที่ดีจะสามารถบรรลุสู่ความสมบูรณ์แข็งแรงได้นั้น อวัยวะน้อยใหญ่จะต้องทำหน้าที่ของตนอย่างเต็มที่ ซึ่งความคิดเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีพระเวท “ฤคเวท” (Rigveda) ซึ่งเป็นตำราเก่าแก่ของศาสนาฮินดูที่ส่งอิทธิพลต่อวัฒนธรรมของประเทศอินเดียแหล่งวัฒนธรรมหลายด้านที่ประเทศไทยรับเข้ามา รวมไปถึงยังปรากฏอยู่ในแนวคิดการปกครองของกรีกโบราณที่ส่งอิทธิพลต่อประเทศตะวันตกในศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็น

กลุ่มประเทศที่ราชสำนักสยามได้มีปฏิสัมพันธ์ด้วย ทั้งด้านการทูต การค้า และการศึกษา นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและชัดเจนมากขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความคิดดังกล่าวจึงอาจส่งอิทธิพลต่อนักคิดในเมืองไทยหลายท่านในขณะนั้นก็เป็นได้ ดังที่เอกลักษณ์ ไชยภูมิ (2562, น. 23-100) ได้ชี้ให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เอกสารของอริสโตเติลได้รับความสนใจจากนักวิชาการและปราชญ์ชาวไทยหลายคนในเวลานั้น คนที่สำคัญเช่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ขุนจรสวณะพันธ์ และ พระยาพณิชยการวิธาน เนื่องจากพบการใช้คำว่า “อริสโตเติล” หรือ “อริสโตเติล” ในบทประพันธ์ของคนเหล่านี้

ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงมองว่าเป็นไปได้อยู่ไม่น้อยที่อิทธิพลทางความคิดเกี่ยวกับลำดับชั้นขององคาพยพในการปกครองและคุณธรรมของคนกลุ่มต่างๆ ที่ปรากฏในงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ อาจได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดดังกล่าวไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง อันเป็นพื้นฐานในการออกแบบการจัดการศึกษาให้แก่สยามในเวลาต่อมา โดยกำหนดให้พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนส่วนหัวของร่างกายที่ทำหน้าที่คิดวางแผนให้แก่ส่วนอื่นของร่างกายซึ่งก็คือข้าราชการและพลเมืองได้ทำหน้าที่ของตนตามแผนที่พระองค์ทรงกำหนดไว้ ดังนั้น ในงานเรื่องพลเมืองดีตอนต้นจึงกล่าวไว้อย่างชัดเจนถึงบทบาทของพลเมืองดีที่พึงมีต่อรัฐอันประกอบด้วยการดูแลตนเองและครอบครัว การประกอบอาชีพ การจ่ายภาษี การอาสาพลเป็นตระเวน และเป็นพยานในคดีต่างๆ ในแง่นี้บทบาทของพลเมืองจึงถูกขบขันไปยัง “หน้าที่” เป็นหลัก แม้ว่าพลเมืองจะมีอิสรภาพในการเลือกประกอบอาชีพ ทว่าบทบาทในการมีส่วนร่วมในการปกครองก็ไม่ใช่ว่าหน้าที่ของพลเมืองในยุคนั้น แต่เป็นของกลุ่มผู้ปกครองและข้าราชการที่จะทำหน้าที่เสมือนแขนและขาของผู้ปกครอง บทบาทของพลเมืองจึงถูก

กำหนดให้เป็นฝ่ายสนับสนุนด้านทรัพยากรต่างๆ ในการบำรุงรักษาและสนับสนุนการปกครองบ้านเมืองของกลุ่มผู้ปกครองเป็นหลักตามแนวคิดองคตพหุทางการเมือง

อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนความคิดของผู้คนที่แต่เดิมอาศัยอยู่อย่างอิสระมิได้มีการกำกับควบคุมและมีสังกัดกระจัดกระจายตามมณฑลต่างๆ ให้มาขึ้นตรงกับศูนย์กลางที่กรุงเทพมหานครนั้นก็มีใช้เรื่องง่ายการจัดการศึกษาทั่วไปนับเป็นอีกหนทางหนึ่งที่จะปรับแต่งทัศนคติและพฤติกรรมของผู้คนให้สนับสนุนต่อนโยบายและแนวทางการปกครองของรัฐบาลกลางได้ แต่คำถามสำคัญอยู่ที่ว่าจะให้การศึกษาในเรื่องใด

คุณธรรมจรรยา

จากเอกสารหลายชิ้นไม่ว่าจะเป็นประกาศเรื่องโรงเรียนหรือพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแก่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีหลายฉบับ ต่างแสดงให้เห็นว่าความพยายามจัดการศึกษาที่ผ่านมานั้นมีปัญหาอยู่เป็นระยะ ทั้งเรื่องของความล่าช้าและการขาดระบบแบบแผนที่ชัดเจน ดังเช่นในพระราชหัตถเลขาพระราชทานแก่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ เมื่อ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2441 ความว่า “...ตั้งแต่ได้รับหนังสือมาแล้วยังไม่เห็นกระทรวงบอกกล่าวประการใดเลย ทั้งที่กล่าวถึงเคยขี้ญกระทรวงนั้นอยู่เป็นเนืองๆ มา บัดนี้ต้องเตือนถามออกไป ...” โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสวงหาข้อตกลงร่วมกันระหว่างกลุ่มผู้ปกครองเกี่ยวกับเนื้อหาที่จะอบรมให้แก่คนในสังคมมีความเป็นพลเมืองตระหนักถึงความสัมพันธ์กับรัฐในลักษณะที่พร้อมจะเสียสละและทำนุบำรุงรัฐให้อยู่รอดไปด้วยกัน

แต่เดิมนั้นการศึกษาไทยเน้นไปที่ คณิต ภาษา การแต่งหนังสือ และธรรมเนียมปฏิบัติในราชสำนักเพื่อให้สามารถเข้ารับราชการเป็นเสมียนตราได้เท่านั้น โดยแบบเรียนหลักที่ใช้เป็นของพระยาศรีสุนทรโวหาร

(น้อย อาจารย์ยางกูร) ซึ่งมีทั้งสิ้น 6 เล่ม ประกอบด้วย มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค สังคโยค พิธาน ไวพจน์พิจารณา และ พิศาลการันต์ ซึ่งเนื้อหาเพียงเท่านี้ไม่เพียงพอต่อการปรับความคิดและพฤติกรรมของคนในสังคมให้หันมาประกอบอาชีพและเห็นความสำคัญต่อการให้ความร่วมมือกับรัฐแต่ประการใด

ตำราที่ว่าด้วยความสำคัญของรัฐและความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและพลเมืองที่ชัดเจนที่สุดหนีไม่พ้นงานเรื่อง “พลเมืองดี” ทั้ง 3 ตอน ซึ่งประพันธ์ขึ้นโดยเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี กระนั้น ตำราเล่มดังกล่าวก็ได้รับการประพันธ์ขึ้นในปี 2455 นับเป็นเวลากว่า 14 ปี หลังจากที่มีแผนการศึกษาทั่วไปของสยามในปี 2441 และเป็นเวลากว่า 20 ปี นับแต่มีการตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นมา สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองนอกจากจะต้องมีลักษณะเฉพาะแล้ว โดยตัวเนื้อหาที่จะจัดให้มีการเรียนการสอนก็เป็นข้อท้าทายต่อการตกลึกอย่างมาก

สำหรับผู้เขียนแล้ว ผู้ที่ทำให้ทิศทางของการปรับแตงนิสัยใจคอของคนทั่วไปมีความชัดเจนว่า ควรเป็นไปในทิศทางของ “ศีลธรรมจรรยา” ก็คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ให้คำแนะนำเกี่ยวกับการเพิ่มเติมรายวิชาพระพุทธศาสนาเข้าไปในการเรียนการสอน ซึ่งเรื่องดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นพ้องด้วย ต่อเมื่อสยามหันเหจากแนวทางการจัดการเรียนการสอนตามแบบของสหราชอาณาจักรมาเป็นประเทศญี่ปุ่นที่ให้ความสำคัญกับจรรยา (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2554, น. 268) การเลือกรับเอาแนวคิดเรื่องจรรยามาเป็นธงนำในการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองจึงชัดเจนมากขึ้น กระนั้น โจทย์ใหญ่ที่ยังต้องหาคำตอบก็คือ “จรรยา” ในเรื่องใด

ดูเหมือนว่าคำตอบในเรื่องนี้จะปรากฏชัดเจนขึ้นในงานเรื่องจรรยาแพทย์ ที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้นำเอาหลักพระพุทธศาสนาไปปรับใช้เพื่อขยายความคำว่า

“จรรยา” หมายความว่า การประพฤติดี ประพฤติชอบ ประพฤติตามธรรม โดยมี “ธรรม” เป็นเสมือน เครื่องรักษาความประพฤติ อย่างไรก็ตาม ในงานชิ้นนี้ ก็เป็นเพียงการยกเอาธรรมะตามหลักพระพุทธศาสนา หลายเรื่องมากล่าวไว้โดยตรงโดยไม่ได้อธิบายยกตัวอย่าง ให้เข้าใจมากนักว่าธรรมที่จะช่วยรักษาความประพฤติ หรือสร้างจรรยาให้แก่คนทั่วไปในทางปฏิบัติจะกระทำ ได้อย่างไร กระทั่ง งานเรื่องสมบัติผู้ดีจึงได้มีการ ขยายความจรรยาในชีวิตประจำวันอย่างเป็นรูปธรรม ผ่านการเลือกสรรและจัดหมวดหมู่ “จรรยา” ที่เกี่ยวข้อง กับการปรับแต่งความประพฤติออกเป็น 3 หมวด เรียกว่า กายจรรยา วาจาจรรยา และ มโนจรรยา โดยยังอิงอยู่กับ คำสอนของพุทธศาสนา ส่วนงานชิ้นต่อมาเรื่องพลเมืองดี ทั้ง 3 ตอน ที่แม้ว่าจะไม่ได้มีคำว่าจรรยาหรือจริยา ปรากฏในงานชิ้นนี้นัก กระนั้นข้อปฏิบัติในการเป็น พลเมืองดีที่ปรากฏในงานชิ้นนี้ก็ยังคงอิงอยู่บนฐานของ พุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการอ่อนน้อมถ่อมตน คบบัณฑิต หมั่นฝึกหัดความรู้ ประกอบอาชีพสุจริต เป็นต้น แต่โดยที่เพิ่มเติมบทบาทของพลเมืองดีที่พึงมีต่อ รัฐเข้าไปด้วย

จากข้างต้นจะเห็นได้ว่าคุณธรรมที่ได้รับการบ่มเพาะ ให้กับพลเมืองในยุคหนึ่งจะอิงอยู่กับพระพุทธศาสนาเป็น หลัก แต่โดยที่เริ่มมีการกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่าง พลเมืองและรัฐมากขึ้นในงานชิ้นหลังๆ ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียน จึงแบ่งการเป็นพลเมืองดีตามแนวคิดของเจ้าพระยา พระเสด็จฯ ออกเป็น 3 ระดับคือ ระดับของการเป็นคนดี ตามหลักพระพุทธศาสนาหรือกล่าวคือเป็นผู้ที่มีศีลธรรม ประจำใจ อาทิ ไม่โลภ ไม่ต้อตึง ไม่อยากได้ของผู้อื่น คบผู้มีปัญญาและหาเลี้ยงชีพโดยชอบ เป็นต้น ซึ่งมี ลักษณะของการเป็นความดีเฉพาะตัวและมีลักษณะของ การเป็น “คนดี” มากกว่าเป็น “พลเมืองดี” ระดับที่ 2 คือการเป็นผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านมีความ หมั่นเพียรในการประกอบอาชีพซึ่งเริ่มเผยแพร่คุณธรรม ออกไปสู่คนในสังคมผ่านการประกอบอาชีพมากขึ้น และ

ระดับที่ 3 คือการเป็นพลเมืองดีที่พร้อมจะสนับสนุน บ้านเมืองในทุกด้านซึ่งเป็นระดับที่ความดีเฉพาะตัว เริ่มขยายออกไปสู่สังคมและประเทศชาติในวงกว้าง มากขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การจัดการศึกษาสำหรับ พลเมืองในยุคนี้เป็นการจัดการศึกษาในลักษณะของ “ความรู้คู่คุณธรรม”

จาก “คนดี” สู่ “ผู้ดี” และสู่ “พลเมืองดี”

Patrick Jory (2015, pp. 357-375) เป็นอีกผู้หนึ่ง ที่สนใจศึกษาเรื่อง “ผู้ดี” ของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ โดยชี้ให้เห็นว่าท่านเป็นบุคคลที่มีบทบาทอย่างมาก ในการจัดการศึกษายุคแรกๆ และมีความชัดเจนว่า ท่านมุ่งเน้นการอบรมเรื่องศีลธรรมจรรยาแก่ผู้คน ในสังคมเพื่อสร้าง “ผู้ดี” อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้เขียน แล้ว “ผู้ดี” ไม่ใช่จุดสิ้นสุดของข้อเสนอที่เจ้าพระยา พระเสด็จฯ ต้องการสร้างแต่เป็นเพียงหนทางในการสร้าง คำอธิบาย “ความคิดรวบยอด” เกี่ยวกับความสัมพันธ์ ระหว่างรัฐและคนในรัฐเท่านั้น ดังจะเห็นได้ว่าสุดท้าย ได้ปรากฏคำว่า “พลเมืองดี” ขึ้นมาในลักษณะที่เป็น การรวมผู้ที่มีความประพฤติดีตามศีลธรรมเข้ากับ ผู้ที่มีบทบาทหน้าที่ต่อรัฐ กระนั้น คำว่า “พลเมืองดี” ที่หมายถึงผู้ที่เป็นคนของรัฐและมีความสัมพันธ์กับรัฐ ทั้งในแง่ของผู้รับและผู้ให้ก็เป็นคำที่เพิ่งปรากฏชัดเจน ในผลงานเรื่องพลเมืองดีทั้ง 3 ตอนซึ่งตีพิมพ์ในปี 2455 อันเป็นผลงานชิ้นหลังๆของท่านซึ่งผ่านมาแล้วกว่า 14 ปี ภายหลังจากที่ท่านได้ยกร่างแผนการศึกษาของชาติขึ้น ในปี 2441 สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่า “พลเมืองดี” เป็น แนวคิดที่เกิดขึ้นอย่างมีพัฒนาการและ “ผู้ดี” ไม่ใช่ คำตอบสุดท้ายของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ดังจะเห็นได้ ว่าการจัดการศึกษาสำหรับคนในสังคมช่วงเริ่มแรกไม่ได้มี การกล่าวถึง “พลเมือง” ในทันที แต่เริ่มจากความคิด เรื่องการสร้าง “คฤหัสถ์” ที่ดี ผู้ที่รู้ควรไม่ควร รู้ลึกเลื่อง อบรมมุข รู้ความพอดี รู้จักคบบัณฑิต รู้จักทำงาน และ รู้หน้าที่ตามบทบาทสถานะทางสังคมเท่านั้น “จรรยา”

ที่มีการอบรมกันในช่วงแรกจึงยังไม่ได้ก้าวข้ามจากการเป็น “คนดี” มาสู่พลเมืองดีที่มีความสัมพันธ์กับรัฐอย่างชัดเจน

ต่อมาในงานเรื่อง สมบัติผู้ดี จะเห็นได้ถึงพัฒนาการอีกขั้นของความคิดก่อนไปสู่พลเมืองดี แม้ว่าในงานชิ้นนี้จะยังคงเน้นไปที่เรื่องของความประพฤติที่มีจรรยา แต่การที่งานชิ้นนี้ได้นำเสนอคำว่า “ผู้ดี” เพิ่มเติมขึ้นมาก็ทำให้เห็นความคิดรวบยอดของผู้ที่มีจรรยาหรือจริยาชัดเจนมากขึ้น ซึ่งแท้จริงแล้วคำว่า “ผู้ดี” เป็นคำที่มีใช้กันในสังคมมานานแล้วแต่จะอิงอยู่กับชาติตระกูลเป็นสำคัญ กล่าวคือ ผู้ที่เกิดในตระกูลเจ้านายและขุนนางจึงได้ชื่อว่าเป็น “ผู้ดี” การที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ นำเอาคำว่า “ผู้ดี” มาใช้เพื่ออธิบายผู้ที่มีจรรยาหรือจริยา ในแง่หนึ่งอาจมองได้ว่าเป็นความพยายามของท่านในการสร้างคำอธิบายต่อกลุ่มคนที่มีคุณลักษณะที่รัฐสมัยใหม่ต้องการ แต่เมื่อหาคำอธิบายไม่ได้ คำว่า “ผู้ดี” จึงถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นทางเลือกหนึ่ง เนื่องจากเป็นคำที่เชื่อมกับจรรยาอยู่ในที่ เพราะการเป็นผู้ดีตามชาติตระกูลนั้นย่อมมาพร้อมกับการเรียนรู้ธรรมเนียมประเพณีของราชสำนัก จึงอาจมองได้ว่า ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงทำให้คำว่า “ผู้ดี” ถูกนำมาใช้อธิบายถึงผู้ที่มีจรรยา กระนั้นคำว่า “ผู้ดี” เองก็ยังไม่ได้ชี้ชัดลงไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมกับรัฐแต่อย่างใด กระทั่งเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้ประพันธ์งานเรื่องพลเมืองดี ตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายขึ้นมา จึงปรากฏคำว่า “พลเมืองดี” ผู้ที่ไม่ได้มีเพียงจรรยาหรือมีบทบาทหน้าที่ทางสังคมเท่านั้นแต่ยังมีบทบาทหน้าที่ต่อรัฐออกมาอย่างชัดเจน จึงกล่าวได้ว่า แนวคิดเรื่องพลเมืองดีนั้นเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นอย่างมีพัฒนาการ ไม่ใช่แนวคิดที่รับมาแล้วสวมทับลงไปสู่คนในสังคมได้ทันที แต่เป็นความคิดรวบยอดที่เกิดขึ้นจากพฤติกรรมการจัดการศึกษาเพื่อสร้างคนดี สู่การสร้างผู้ดี และสร้างพลเมืองดีตามลำดับ โดยมีความแตกต่างกันในระดับความสัมพันธ์กับรัฐ

กล่าวโดยสรุป

จากข้างต้นจะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องพลเมืองดีนั้นเป็นส่วนหนึ่งของการเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ที่ส่งผลต่อการปรับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและคนในสังคม ตลอดจนบทบาทหน้าที่ของทั้งสองฝ่ายที่พึงมีต่อกันเพื่อความอยู่รอดของรัฐโดยรวม กระนั้น แนวคิดเรื่องพลเมืองดีก็ไม่ใช่แนวคิดสำเร็จรูปที่รับมาและสวมทับลงไปในสังคมได้ แต่เป็นแนวคิดที่ก่อรูปขึ้นอย่างเป็นพัฒนาการ สามารถปรับแต่งและจัดการให้สอดคล้องกับการปกครองและบริบทแห่งยุคสมัยได้ สำหรับพลเมืองดีของสังคมไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น โดยตำแหน่งแห่งหนขององค์ภาพแล้วพลเมืองเปรียบได้กับพละกำลังที่จะคอยสนับสนุนการทำงานของระบบราชการและการคงอยู่ของรัฐ คุณธรรมที่สำคัญของคนกลุ่มนี้ก็คือความขยันหมั่นเพียร ประกอบอาชีพอย่างสุจริต กระนั้น บ้านเมืองที่มีแต่คนขยันโดยปราศจากความพอดีและคุณธรรม ไม่รู้จักผู้ปกครองและกตีกาในการปกครองก็อาจสร้างปัญหาได้ไม่น้อยไปกว่าบ้านเมืองที่มีแต่นักเลงและคนคร้าน ด้วยเหตุนี้ การจัดการศึกษาจึงเป็นสิ่งสำคัญ ทว่าการจัดการศึกษาเพื่อสร้างสำนักพลเมืองกลับไม่ใช่เรื่องง่าย และไม่อาจกระทำได้เพียงการจัดการศึกษาให้ผู้คนอ่านออกเขียนได้หรือประกอบอาชีพได้เท่านั้น เพราะไม่เพียงพอที่จะสร้างความภักดีของพลเมืองแก่รัฐได้ รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงเลือกที่จะนำพระพุทธศาสนามาปรับใช้เพื่ออบรมสำนึกของพลเมืองในนามของจรรยา ความเป็นพลเมืองดีของไทยในยุคนี้จึงประกอบกันเข้าระหว่างพลเมืองดีทางศีลธรรมและพลเมืองดีทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ (moral-economy citizen) ซึ่งแน่นอนว่าย่อมแตกต่างออกไปจากแนวคิดเรื่องพลเมืองดีภายหลังการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบอบรัฐธรรมนูญใน พ.ศ. 2475 ที่ทำให้สิทธิของพลเมืองและการมีส่วนร่วมของพลเมืองในทางการเมืองได้รับการกล่าวถึงมากขึ้น กระนั้น ผู้อ่านพึงระลึกว่าความเป็นพลเมือง

ในแต่ละยุคสมัยก็แตกต่างกันออกไปตามระบอบการปกครองและบริบทเฉพาะในขณะนั้น

งานชิ้นนี้ไม่ได้มุ่งโจมตีแนวคิดพลเมืองแบบเดิมหรือแบบใหม่ว่าแบบใดดีกว่ากัน แต่ต้องการศึกษาร่องรอยความคิดเรื่องพลเมืองดีในสังคมไทยและการจัดการศึกษาสำหรับพลเมืองในสังคมไทยในยุคที่รัฐไทยเริ่มก่อตัวเป็นรัฐสมัยใหม่ว่าเป็นเช่นใด เพราะผู้เขียนเชื่อว่า ผลึกทางความคิดและการปฏิบัติในอดีตย่อมมีผลต่อการกำหนดแนวทางในอนาคต ดังนั้น สำหรับผู้เขียนแล้วความสำคัญในการศึกษาบทประพันธ์ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ไม่ได้อยู่ที่ข้อเสนอเรื่องคุณธรรมของพลเมืองดีหรือหลักสูตรสำหรับพลเมืองของท่าน แต่อยู่ที่ร่องรอยการก่อกำเนิดแนวคิดเรื่องพลเมืองและ

หลักการต่างๆ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและพลเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นเรื่ององคาวพพทางการเมืองและการส่งเสริมการศึกษาสำหรับพลเมืองที่เหมาะสมว่าไม่อาจกำหนดได้จากการพิจารณาเฉพาะบทบาทของพลเมืองที่พึงปรารถนาเพียงลำพัง แต่จำเป็นต้องมองบทบาทของภาคส่วนอื่นในสังคมประกอบกัน ดังนั้น ข้อค้นพบในงานชิ้นนี้จึงไม่ใช่จุดสิ้นสุดของการศึกษาเรื่องพลเมืองในสังคมไทย แต่หลักการที่ได้จะเป็นจุดตั้งต้นชี้ชวนให้ผู้อ่านต้องขบคิดว่าเมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปบทบาทและคุณธรรมของ “พลเมืองดี” ที่สอดคล้องกับบทบาทของภาคส่วนอื่นๆ ในสังคมในฐานะองคาวพพทางการเมืองที่จะช่วยประคับประคองบ้านเมืองให้อยู่รอดไปด้วยกันนั้นพึงเป็นเช่นใด

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2507). *ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ, 2435-2507*. พระนคร: องค์การค้ำของครูสภา.
- โคเซอร์, ลิวอิส เอ. (2537). *แนวความคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา ตอน แมกซ์ เวเบอร์* [Master of Sociological Thought : Ideas in Historical and Social Context] (อังกาบ กอศรีพร, ผู้แปล). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2508). *พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี* (แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ พ.ศ. 113-118 พ.ศ. 2437-2442). หนังสืองานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงเสงี่ยมพระเสด็จสุเรนทราธิบดี.
- ไทยรัฐออนไลน์. (2558). *ศธ.เดินหน้าปรับปรุงวิชาหน้าที่พลเมือง เพิ่มค่านิยม 12 ประการ*. สืบค้นจาก <https://www.thairath.co.th/content/513689>
- ประพัฒน์ ตรีณรงค์. (2504). *ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี)*. พระนคร: อุดมศึกษา.
- วีระ สมบูรณ์. (2561). *ทฤษฎีการเมืองกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. (2554). *สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: พิมพ์ดี.
- สมเกียรติ วันทะนะ. (2551). *กำเนิดรัฐสมัยใหม่. วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 34(1), 161-174.*
- สุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยาพระเสด็จ. (2445). *แบบเรียนจรรยา “สมบัติของผู้ดี” ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*. พิมพ์ครั้งที่ 15. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
- _____. (2464). *จรรยาแพทย์ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
- _____. (2477). *เตือนเพื่อน. หนังสือในงานฌาปนกิจศพท่านเจ้าอธิการเคล้าธมมปาโล*. ม.ป.พ.
- _____. (2479). *พลเมืองดี ตอนต้น ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
- _____. (2480). *พลเมืองดี ตอนกลาง ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
- _____. (ม.ป.ป.). *พลเมืองดี ตอนปลาย ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี*. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
- หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2554). *112 ปีพระราชทานกำเนิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. สืบค้นจาก <http://www.memohall.chula.ac.th/article/>
- เอกลักษณ์ ไชยภูมิ. (2562). *บทสำรวจเบื้องต้นว่าด้วยอาริสโตเติลในสยาม*. ใน *โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์, ปกรณ์ สิงห์สุริยา และเจิด บรรดาศักดิ์ (บรรณาธิการ), อาริสโตเติลในสังคมไทย (น. 23-100)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ

- Jory, P. (2015). Thailand's Politics of Politeness: Qualities of a Gentleman and the Making of 'Thai Manners'. *South East Asia Research*, 23(3), 357-375.
- Loos, Tamara. (1998). Issaraphap Limits of Individual Liberty in Thai Jurisprudence. Crossroads: An Interdisciplinary. *Journal of Southeast Asian Studies*, 12(1), 35-75.
- Rollo-Koster, Joelle. (2017). Body Politic. In *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/body-politic>
- Skinner, Quentin. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8(1), 3-53.